

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

NATƏVAN HAVAR QIZI HACIYEVA

**MÜSTƏQİLLİK DÖVRLƏRİ AZƏRBAYCAN
ƏDƏBİYYATININ DİL VƏ ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

5706.01 - Azərbaycan dili

Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI - 2015

Dissertasiya işi Bakı Slavyan Universitetinin Müasir Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Rəsmi opponentlər: **Sayalı Allahverdi qızı Sadıqova**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Çingiz Muxtar oğlu Hüseynzadə
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Mübariz İmran oğlu Yusifov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti**
Azərbaycan dilçiliyi kafedrası

Müdafiə “ 22 ” 09 _____ 2015-ci il saat “ ___ ” -da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “ ___ ” _____ 2015-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə elmlər doktoru:

N.F.Seyidəliyev

На правах рукописи

НАТАВАН ГАВАР кызы ГАДЖИЕВА

**ЯЗЫКОВЫЕ И СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ ПЕРИОДА
НЕЗАВИСИМОСТИ**

5706.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискания ученой степени
доктора наук по филологии

БАКУ - 2015

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. XX əsr ictimai-siyasi məzmununa görə özündən əvvəlki əsrlərdən ciddi şəkildə fərqlənir. Bu fərq hər şeydən əvvəl bir sıra dünya xalqlarının müstəqillik əldə etməsi, yeni ictimai-siyasi quruluşun meydana gəlməsi və dünya dövlətlərinin iki sistemə ayrılması kimi böyük hadisələrdə özünü aydın göstərirdi. Belə bir tarixi və ictimai-siyasi şərait görkəmli şəxsiyyətlər yetişdirir, yeni düşüncə tərzı meydana gəlirdi.

Azərbaycan XX əsrdə ideya cəhətdən bir-birinin məntiqi davamı kimi səsləşən iki müstəqillik dövrü ilə səciyyəvidir. Belə bir tarixi şərait həmin dövrlərin bədii ədəbiyyatında xüsusi iz qoymuşdur. Dissertasiya mövzusu həmin xüsusiyyətlərin linqvistik məzmununu əhatə edir. Zaman, məkan və yazıçı şəxsiyyəti bədii əsərdə verilən fikrin məğzində dayanır. Bu əlaqələrin bir-birinə təsiri məsələlərinin aydınlaşdırılıb üzə çıxarılaraq dilçilik aspektində təhlil olunması, hər bir tarixi dövrün məntiqinin bədii ifadəsində dil vasitələrinin oynadığı çoxspektrli rolun önə çəkilərək həmin dövrlərin linqvistik mənzərəsinin yaradılması aktual vəzifələrdəndir.

Dil vahidlərinin praqmatik yüklənməsində dəyərlənmə əlamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, ictimai-siyasi şəraitin dəyişməsi ilə ortaya çıxan dil məsələlərinin bədii inikasının verilməsi sənətkarlığının üzə çıxarılması və onların universal xüsusiyyətlərinin araşdırılması vacib məsələlərdəndir. Müstəqillik dövrlərinin məntiqindən irəli gələn dilin leksik sisteminin inkişafının əsas parametrlərinin tədqiq olunması, ədəbi dilin ictimai-siyasi şəraitlə əlaqəsi və bu istiqamətdə cəmiyyətin aparıcı qüvvəsi kimi ədiblərin ictimai şüura təsiri imkanlarının göstərilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müvafiq dövrün tələblərinə uyğun olaraq insanların milli mənlük şüurunun oyanmasında, onlarda yeni düşüncənin formalaşmasında dil vahidlərinin potensial imkanlarından necə istifadə olunduğunun müəyyənləşdirilməsi, dil və cəmiyyət, dil və etnos, dil quruculuğu kimi sosiolinqvistik məsələlərin universal xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və s. bu kimi amillər də mövzunu kifayət qədər aktual edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Elmi tədqiqatın əsas məqsədi müstəqillik dövrləri Azərbaycan ədəbiyyatında dil məsələlərini, həmin dövr ədəbiyyatının dil xüsusiyyətlərini və üslubunu öyrənib təhlil etməkdir.

Elmi tədqiqatın məqsədindən asılı olaraq aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

– müstəqillik dövrləri Azərbaycan bədii ədəbiyyatını izləmək və bədii faktlar əsasında həmin dövrün linqvistik mənzərəsini yaratmaq;

– birinci və ikinci müstəqillik dövrləri bədii ədəbiyyatında yer alan dilçilik məsələlərini müəyyənləşdirib onu elmi-nəzəri cəhətdən izah etmək;

– müstəqillik dövrləri Azərbaycan ədəbiyyatında dil və üslubiyat məsələlərinin dilçilik elminin son nailiyyətləri əsasında linqvistik məntiqi şərhini vermək;

– ictimai-siyasi şərait və dil kontekstində linqvososioloji müşahidələr aparmaq və bu istiqamətdə universal xüsusiyyətləri müəyyənləşdirmək;

– müvafiq dövrlər üzrə ədəbi şəxsiyyətlərin ictimai şüura təsiri məsələlərini öyrənmək və s.

Tədqiqatın obyektı. Birinci və ikinci müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının dili dissertasiyanın tədqiqat obyektidir. Bu dövr ədəbi dili müstəqillik düşüncəsinin atributlarından biri olmaqla zəngin xüsusiyyətlərə malikdir. Əgər birinci müstəqillik dövrü ədəbi dilində klassik poeziya dili folklor dili ilə yanaşı gəlirsə, ikinci dövr ədəbi dili sırf milli zəmində inkişaf etməyə başlayır.

Tədqiqatın predmeti. Müstəqillik dövrləri Azərbaycan ədəbiyyatının dil, üslub məsələləri və dil xüsusiyyətləri elmi tədqiqatın predmetini təşkil edir. Tədqiqat zamanı onlar bir-biri ilə əlaqələndirilmişdir ki, biri digərini tamamlamış və dissertasiyanın tədqiqat obyektinin ümumi mənzərəsini yaratmağa tam imkan vermişdir.

Tədqiqatın əsas mənbəyi. Tədqiqatın əsas mənbələri müstəqillik dövrlərinin bədii mətnləridir. Bundan başqa, müasir tədqiqatçıların nəzəri dilçilikdəki müvafiq araşdırmaları və s. də tədqiqatın mənbələrinə daxildir.

Tədqiqatın metodu. Elmi tədqiqat zamanı təsvir, müqayisə və kontekstual təhlil metodundan istifadə olunmuşdur. Qeyd olunan təhlil

metodları dissertasiya mövzusunun qarşıya qoyduğu məqsəd və vəzi-fələrə nail olmağa tam imkan vermişdir.

Tədqiqat prosesində təhlil metodu elmi tədqiqatın məqsədinə görə müəyyənləşdirilmiş, nəzəri və praktik materiallar həmin metod-ların əsas prinsiplərinə müvafiq olaraq öyrənilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfədir ki, müstəqillik dövrləri Azərbaycan ədəbiyyatının dili belə geniş aspektdə tədqiq olunur, həmin dövrlərdə bədii ədəbiyyatda ayrı-ayrı ədiblərin ana dilinə münasibəti, əlifba problemi, dilin milli özünüdərkin inkişafında rolu məsələləri geniş planda qabardılır. Qeyd olunan dövrlər üzrə ədəbi dil faktları mətn dilçiliyi aspektində öyrənilir, dilin leksik tərkibinin yeni dövrün tələbinə uyğun olaraq zənginləşməsi müstəqillik dövrləri kontekstində konkret tarixi şəraitlə əlaqəli şəkildə araşdırılır və ədəbi dil materialları yeni dövrün inikasını kimi üslubi baxımdan təhlil olunur.

Dissertasiyanın ən mühüm yeniliyindən biri də ondan ibarətdir ki, ədəbi şəxsiyyətlərin milli dirçəlişdəki rolu, milli özünüdərkin forma-laşmasındakı xidmətləri linqvistik faktlarla şərh olunur, xalqın milli müstəqillik şüurunda dil məsələlərinin yeri əsaslı şəkildə müəyyənleş-dirilir.

Tədqiqatın əsas müddəaları:

– cəmiyyətdə ictimai-siyasi şüurun formalaşmasında bədii əsər-lərin xüsusi rolu var və həmin missiyanın yerinə yetirilməsində linqvis-tikanın rolu danılmazdır;

– sözün semantik cəhətdən əlavə yüklənməsi - sosiolojiləşməsi praqmatik funksiya ilə bağlıdır;

– sözün semantik dəyərləndirilməsi, onun üslubi yüklənməsi fərdin intellektual səviyyəsindən asılıdır;

– müstəqillik şüurunun formalaşmasında ana dili xüsusi möv-qeyə malikdir;

– yazıçı, zaman və tarixi şərait kontekstində dildən istifadə, onun praqmatik yüklənməsi dövrün ahəngi ilə uyğunlaşır;

– müstəqillik dövrü ədəbiyyatında müstəqillik məfhumu ilə bağlı yenidən dəyərləndirilmiş leksik vahidlər formalaşır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya dil in-kişaf edir, dəyişir kontekstində nəzəri dilçiliyi yeni müddəalarla zəngin-ləşdirir. Ədəbi dilin inkişafının bəzi sosioloji spektrləri bu kontekstdə

müəyyənləşdirilir, söz semantikasının pragmatik yüklənməsinin sosioloji əsasları, onların dəyərləndirilmə xüsusiyyətləri şərh olunmaqla dilin semasioloji sahəsi yeni müddəalarla təchiz olunur.

Dissertasiyanın ən mühüm nəzəri əhəmiyyətindən biri də ondan ibarətdir ki, o, XX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafının sistemini təmin edir, sosiolinqvistikanın bəzi məsələlərinə aydınlıq gətirir, cəmiyyət və dil məsələlərinin şərhinə yeni faktlar verir.

Tədqiqat işi Azərbaycan ədəbi dilinə aid dərslərlərin hazırlanması işində səmərəli ola bilər. Ali məktəblərdə tədris edilən dilçiliklə bağlı bir sıra fənlərin bakalavr və magistr səviyyəsində tədrisi zamanı da dissertasiyadan tədris materialı kimi faydalanmaq mümkündür.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin Müasir Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat işinin əsas müddəaları respublikada və xaricdə nəşr olunan nüfuzlu elmi jurnallardakı məqalələrdə, beynəlxalq elmi-praktik konfranslardakı məruzələrdə, o cümlədən “Müstəqillik dövrləri bədii mətnlərinin dili” adlı monoqrafiyada öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, müdafiəyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın obyektı və predmeti, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, mənbələri, metodu, aprobasiyası, eləcə də dissertasiya işinin quruluşu barədə məlumat verilir.

Tədqiqatın I fəslı ”Müstəqillik dövrləri Azərbaycan ədəbiyyatında dil məsələləri” adlanır və ilk olaraq xüsusi vurğulanır ki, millətin maddi - mənəvi göstəricilərindən biri də dildir. Dil dövlət siyasətinin tərkib hissəsidir və dövlət quruculuğunun mühüm problemi kimi prioritet məsələlərə aiddir. Dil cəmiyyətin siyasi durumunun mühüm göstəricilərindən biridir; istənilən cəmiyyətdə dil siyasəti o vaxt uğurlu sayıla bilər ki, o, cəmiyyətin bütün üzvlərini əhatə etsin, xalq bu dilə köklənsin. Azərbaycan dili də Azərbaycan Respublikası ərazisində belə bir mükəmməl dildir.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bu dil bədii, publisistik, elmi və rəsmi üslublar istiqamətində inkişaf etməyə başlayır. Buna da səbəb azərbaycanlı ziyalılar təbəqəsinin formalaşması, milli burjuva zümresinin, habelə milli maarifçi qüvvələrin meydana gəlməsi idi.¹

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə xalqın əldə etdiyi müstəqillik, yəni Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaranması və 27 iyun 1918-ci ildə “Dövlət dili haqqında” qərar qəbul edilməsi Azərbaycan dilini dövlət dili kimi təsdiqlədi. Bu dövrdə elə Azərbaycan ziyalisinə rast gəlmək olmaz ki, Azərbaycan dili ilə bağlı məsələlərə ya birbaşa, ya da dolayısı ilə toxunmasın. Buna da səbəb xalqımızın siyasi və mədəni inkişafında dilin nə qədər böyük qüvvəyə malik olmasının düzgün dərk olunması idi: “Ana dilimiz, xüsusən, XIX əsrdə dövlət statuslu bir dil olmaq səviyyəsinə daha çox yüksəlir. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin, demək olar ki, bütün üslubları fəaliyyət göstərir. Həmin dövrdə “ictimai-siyasi üslubun müxtəlif qolları, xüsusən, “sənədat üslub şaxəsi” çox inkişaf edir, şərtnamə, iltizamnamə, təvəssünnamə, vəkalətnamə, icranamə, qəbalənamə, habelə çeşidli elannamə, qərardadnamə və nizamnamələr də Azərbaycan dilində yazılır. Bunlar hamısı dövlət dili üçün, şübhəsiz ki, baza sayıla bilər”.²

Həmin dil qərarından sonra məktəblər milli mədəniyyət mənbəyinə çevrilir, dövlət idarələrində türk - Azərbaycan dilində danışılır və onlarda dəftərxana işləri bu dildə aparılır; milli şüur, milli düşüncə yeni tarixi mərhələyə qədəm qoyur. Ziyalılar içərisində müstəqillik düşüncəsi və onun bəzi parametrləri milli müstəqillik dövründən çox-çox əvvəllər yaranmışdı, lakin onun reallaşması XX əsrin əvvəllərinə təsadüf etdi. İdeya baxımından az ömür sürən birinci müstəqillik dövrünü o qısa tarixlə məhdudlaşdırmaq düzgün olmazdı. Çünki bu xronoloji baxımdan belədir, lakin onun reallaşması, milli şüur baxımından yetkinləşməsi ona yaxın dövrləri də əhatə edir.

“Birinci müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında ana dili məsələsi” adlı bölmə ana dilinin milli düşüncədə yeri kimi mühüm məsələni əhatə edir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan milli mədəniyyəti

¹ Hacıyev T.İ. Şeirimiz, nəsrimiz, ədəbi dilimiz. Bakı, Yazıçı, 1960, s.83.

² Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. I c. Bakı, 1998, s. 21.

yətinin, xalqın maarifçi dünyagörüşünün inkişafı və yeni-yeni ziyalı kadrlarının yetişdirilməsi sahəsində milli mətbuatımız, müxtəlif ədəbi cərəyanlara məxsus ədəbiyyatımız və ədiblərimiz çox ciddi işlər görmüşlər. Xaricdə təhsil alıb gələnlərin bir qismi milli mədəniyyətimiz və milli düşüncə tərzini bazası üzərində inkişaf edərək ictimai-siyasi həyatımızdakı boşluqları doldurmağa, milli dirçəlişə nail olmağa cəhd edirdilərsə, digər bir qismi isə milli şüurdan uzaqlaşaraq xalqa yadlaşdılar. Daha doğrusu, milli özünüdərk yolunda onlar əngələ çevrildilər. Onların əsas xüsusiyyəti yad mədəniyyətin, süni dil daşıyıcıları kimi təhsil aldığı dildə ya tam, ya da qismən danışmaq, ana dilimizə və mədəniyyətimizə soyuq münasibət göstərməkdən ibarət idi.

Ana dili deyəndə sinədəki sözlər deyil, babaların əslər boyu adlayıb gələn nəfəsi, xalqın tarixi, onun özünüdərdi, qan yaddaşı, həyat tərzini, mədəni irsi nəzərdə tutulur. Dil xalqın milli ruhudur. Milli ruh deyəndə, təbii ki, məxsus olduğu xalqın həyata baxışı, onun duyum tərzini, folkloru, dini, dili və s. mühüm məsələlər nəzərdə tutulur. Vaxtilə Laçarius və Şteyental dili sadələdiyimiz faktorlardan fərqləndirərək yazırdı ki, dil təkcə ona görə milli ruhun mükəmməl ifadəçisi deyil ki, insanların bütün fəaliyyəti onunla bağlıdır, həm də ona görə ki, bütün dövrlərdə xalqın tarixinə daxil olaraq sonrakı illəri əhatə edir. Millətin mövcud olması üçün üç şərt lazımdır; onun fiziki, mənəvi və intellektual mövcudluğu. Onun fiziki mövcudluğu Vətəndir, mənəviyyatı vicdandır, intellektuallığı isə Ana dilidir”¹

İstər Laçarius, istərsə də Şteyental bu xüsusda ciddi şəkildə qeyd edirdilər ki, millətin tənəzzülü və ya məhvi o vaxt baş verir ki, həmin xalq, dil kollektivi üçün ümumi olan dünyanın dil mənəzəsinin bütövlüyü dağılır.

Akademik T.İ.Hacıyev qeyd edir: “Ümumiyyətlə, heç bir xalqda və heç bir zamanda dil məsələsi XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan bədii və bədii-publisist ədəbiyyatında olduğu qədər bədii fikri məşğul etməmişdir”²

Xüsusilə, XX əsrin və Yaxın Şərqi ən böyük simalarından olan C.Məmmədquluzadənin ümumi yaradıcılığında ana dili məsələsi

¹ Лихачов Д. Works tarafər.ru\105\1000 77\ indeks/ html.

² Hacıyev T.İ. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, Maarif, 1977, s. 85.

əsas xətt kimi keçir. Onun birinci müstəqillik dövrü ədəbi yaradıcılığında bu problem xüsusi mahiyyət qazanır, daha doğrusu, 1920-ci ildə yazılan “Anamın kitabı” əsərində azərbaycanşünaslıq donuna girir və onun mahiyyətinə çevrilir. M.Cəlil bu dövrdə Azərbaycan ictimai reallığında müşahidə etdiklərini və bu barədəki mövqeyini obrazların dili ilə demişdir.

“İkinci Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında ana dili məsələsi” əvvəlki bölmənin məntiqi davamıdır. İkinci müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında birinci dövrdə olduğu kimi, dil məsələləri xüsusi mahiyyət kəsb edir. Çünki birinci və ikinci dövrdə dil quruculuğu, əlifba, dilin təmizliyi məsələləri ən aktual problem kimi bütövlükdə cəmiyyəti əhatə edirdi. Daha doğrusu, ictimai şüur səviyyəsində həmin məsələlər cəmiyyətin qayğısına çevrilmişdi. Xüsusilə ikinci müstəqillik dövrü ədəbiyyatında birinci dövrdən fərqli olaraq, dilə etnoloji, etnopsixoloji, sosioloji fonda daha geniş aspektdə yanaşılır. Bu da həmin dövrün özünün məzmunundan və dövrün tələbindən irəli gəlirdi. Bu xüsusda K.Abdullanın “Çəngəl çiçəyi” əsəri diqqətimizi cəlb edir.

Bu əsərin qayəsində dil-xalq-torpaq (Misir) üçlüyü dayanır. Müəllif çox böyük ustalıqla bu amilləri bir-biri ilə elə bir ortaq nöqtəyə gətirmişdir ki, istənilən xalqın taleyində bu məsələ həlledici mahiyyət kəsb etdiyi ifadə olunur. Çünki istənilən xalqın dili və doğulduğu torpağı vardır. Dil və xalq bir-birini nə qədər tamamlayıb şərtləndirirsə, torpaq da onların həyatını, yaşamasını şərtləndirir. Deməli, müəllif bu məqamdan çıxış edərək onu əsərin qayəsinə çevirir və ölkənin bütövlüyünün təmin olunmasında, onun inkişafında həmin faktorun necə dəyər daşdığını xüsusi bir ustalıqla ifadə edir.

Bu tipli əsərlərin dövlət quruculuğu dövründə xüsusi dəyəri vardır. Çünki hər bir ziyalı, hər bir vətəndaş bu prosesin iştirakçısıdır və o, öz intellektual imkanları ilə cəmiyyətin dil quruculuğunda iştirak edir.

Bu dövr ədəbiyyatında dilin təmizliyi məsələsinə də müəllif sözündə və ya obrazların dilində tez-tez rast gəlinir. Mahiyyətcə bu problemlər iki dövr üçün eyni məzmunla malik olsa da, nisbi fərqlərə malikdir. Əgər birinci dövrdə dilin təmizliyi məsələsi ərəb və fars dillərindən gəlmiş sözlərə qarşı çevrilmişdisə, ikinci dövrdə isə Avropa mənşəli alınmalara qarşı yönəlmişdi. Məsələnin mahiyyətində də

özünə-qayıdış, yad təsirlərə qarşı effektiv özünümüdafiə sistemini insanların şüurunda formalaşdırmaq, milli etnik özünəməxsusluğu canlandırmaq və o təməl üzərində inkişaf etdirmək dururdu.

Anarın “Ağ qoç, qara qoç” (utopik və antiutopik nağıllar) əsərindəki bir məqama nəzər salaq:

Məlik hansısa klassik ədəbiyyatdan bildiyi, amma az qala unutduğu ərəb-fars sözlərini İmamqulunun dilindən ölçüsüz-biçisiz eşitdikə: -fağır dilimiz deyə düşünürdü – gör nə günə qalıb ki, bu Azərbaycan balası iki cümləni təmiz ana dilində deyə bilmir. (Anar)

Dilin təmizliyi leksikoloji məsələ olmaqla sosioloji mahiyyət kəsb edir və etnokulturoloji sferaya nüfuz edir. Anarın qeyd etdiyimiz “utopik və qeyri-utopik nağıllarında dilin təmizliyi məsələsinə qayıtması simvolik xarakter daşıyır. Çünki əsərin utopik məzmunu gələcəyə doğru prinsip üzərində qurulub, tarixin burulğanlarında dilimizin və xalqımızın bu problemlərlə tez-tez rastlaşacağına işarə edir, dilimizdə yad ünsürlərin kök salmasına qarşı çıxır. “Fağır dilimiz” deməklə müəlif tarixin ağır sınaqlarından çıxan dilimizin dözümlülüyünə heyranlığını ifadə edir.

İkinci müstəqillik dövrünün bu mənada özəlliyi ondan ibarətdir ki, əgər birinci dövrə qədər Azərbaycan dili məsələləri ayrı-ayrı görkəmli elm və ədəbiyyat xadimləri tərəfindən qaldırılırdısa, müstəqilliyimizin birinci dövründə məsələyə dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi baxılmağa başlandı, lakin məlum səbəblər üzündən bu başa çatdırılmadı. Müstəqilliyimizin ikinci dövründə müstəqilliyimiz əbədləşdiyi üçün ana dilimizə ardıcıl dövlət qayğısının nəticəsi olaraq əlifba və dövlət dili kimi mühüm məsələlər həll olundu, dilimizin təmizliyi və inkişafı məsələləri dövrün aktual problemləri sırasına çıxarıldı.

“Birinci müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında əlifba və dilin təmizliyi məsələsi” adlanan bölmədə Əhməd Cavad yaradıcılığında yer alan dil məsələlərindən bəhs olunur. Əhməd Cavad ana dilinə münasibətdə tam sağlam yol tutaraq alınma söz və ifadələrlə “elmiliyini” nümayiş etdirmək prinsipinə pis baxmışdır.

Əhməd Cavadın haqqında bəhs etdiyimiz mövqeyi artıq cəmiyyətdə yetişmiş, üzə çıxmış yeni azərbaycanlı nəslinin mövqeyi idi. Bu dövrdə ifrat dərəcədə türkizmə meyllilik də ciddi tənqid olunurdu. Deməli, bu dövr əsl azərbaycançılıq dünyagörüşünün təşəkkül dövrü idi. Əhməd Cavad da bu nəslin layiqli iştirakçılarında biri olmaqla

yeni düşüncəni, yeni həyata baxışı təmsil edirdi. Məhz buna görədir ki, 1922-ci ildə yazdığı “Yeni türk əlifbaçılara” adlı şeirində əlifba islahatının Azərbaycanın, eləcə də türk xalqlarının inkişafında müstəsna əhəmiyyətini görür və bunu təbliğ edirdi. Bu dövrdə, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, milli ruhdan uzaq düşən ziyalılarımız da var idi. Ancaq Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaranması azərbaycançılığı, türkçülüğü gücləndirdi, Azərbaycan milli mədəniyyətinin, dilinin inkişafında müstəsna imkanlar açdı.

Əlifba dil hadisəsi olmaqla mədəniyyət anlayışına daxildir, hər hansı dövlətin dil quruculuğunda siyasi mahiyyət qazanır. XIX əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycanda əlifba məsələsi gündəmdə olmuş, XX əsrin əvvəllərində yeni həlledici mərhələyə gəlib çıxmışdır. Bildiyimiz kimi, türkçülük bütöv bir ideoloji sistem, əlifba məsələsi isə bu sistemin tərkib hissəsi idi. Çünki ərəb əlifbasından latına keçid, sadəcə, əlifba əvəzlənməsi deyildi. Bu, mahiyyət etibarilə siyasi bir hadisə idi, üzünü türk dünyasına, eləcə də Avropaya çevirmək demək idi. Əhməd Cavad bu hərəkətin öncüllərindən biri idi.

“İkinci müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında söz konsepti” adlı bölmədə əvvəlcə nəzəri dilçilikdə mövcud olan konsept və freym münasibətləri şərh olunur. Dilin mühüm nominativ vahidi sayılan söz təkcə dilin bütün səviyyələrinin verballaşma vahidi deyil, o həm də fəlsəfi, dini və mənəvi-əxlaqi amilləri özündə əks etdirən konseptdir.

Bu konseptin freymi milli linqvokulturoloji şərtlərlə sıx bağlıdır. Məsələn, müasir Azərbaycan dilində mədəni freym kimi sözün işlənmə məqamlarına nəzər yetirək: *söz - atalar sözü; söz-nəsihət; söz - dürr (onun ağzından dürr tökülür); söz - şirin //acı (şirin söz...); söz vermək – öhdəlik götürmək // sözün ağası (aforistik ifadə kimi); söz var ata mindirir; söz var atdan endirir və s.*

Əslində, söz konsepti xalqın şüurunda yuxarıda sadalanan anlaşımlarla yanaşı, “yoxdan var olan”, insanları bir-birini anlamağa şərait yaradan bir hikmət kimi də anlamlıdır. Bu mənada söz fərdi ölçüdən çıxaraq, ictimai-sosial mənə kəsb edir, milli mədəniyyətin bir sıra elementlərini özündə əks etdirir.

Cümhuriyyət və müstəqillik dövrləri Azərbaycan bədii ədəbiyyatında “söz” konsepti sosioloji məzmun baxımından çox zəngindir. Məsələnin mahiyyətinə varmaqdan ötrü bu konseptlə əlaqədə olaraq

bir şəbəkədə birləşən “söz” və “dil” konseptlərini qeyd edə bilirik (məsələn, M.Arazın bu dövr yaradıcılığı üzrə: *söz ocağı; diri söz; söz qalası; söz qayası; sözün qəddi; sözün dərdi; sözün səddi; söz döyüşlərdə; söz ciblərdə paslı kilid; söz daş oldu; söz gürzəsi; söz dənimiz; ötkəm söz; söz görür; lilli söz; söz didmək*).

Göründüyü kimi, bu dövr Azərbaycan ədəbiyyatında söz “konsepti” M.Arazdakı qədər digər sənətkarların əsərlərində canlı deyil.

S.Rüstəmخانlı yaradıcılığında söz konsepti atributiv və müqayisə fonundadır. Bu mövzuda istisna hal kimi onun 1986-cı ildə yazdığı “Söz” şeirində “söz-məzarı”, “söz-azadlığı” assosiasiyaları “söz” konsepti ilə bağlı yeni relevant çalarların ifadəsidir. Söz-məzar assosiasiyası, ümumən Azərbaycan ədəbiyyatında yenidir; yazıçı düşüncəsinin məhsuludur. Bu dövr ədəbiyyatında da “dil” konsepti xüsusi yer tutur.

“Dünyəvilik konseptinin ifadəsi” adlı bölmədə dünyəvilik konseptinin struktur-semantik xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Burada göstərilir ki, dünyəvilik-tolerantlıq XVIII əsrdən başlayaraq dilin leksikasında mövcud olsa da, XX əsrin 30-cu illərindən onun işlənməsi tamamilə məhdudlaşdırılmışdır. XX əsrin 90-cı illərindən isə yenidən leksik arenada fəaliyyətini bərpa etmişdir. “Dözüm, səbir” sözlərinin sinonimi kimi işlənən “tolerantlıq” fərqli həyat tərzinə, davranışa, yad adətlərə, hisslərə, dini inama, fikirlərə, ideyalara dözümlü ifadə edir.¹

Dünyəvilik insanların bir-birinə münasibətində daha yüksək və ali dəyərlərə əsaslanır; bəşəriyyətin münasibətlər sistemində ən qiymətli nailiyyətidir. İstər birinci, istərsə də ikinci müstəqillik dövründə Azərbaycanda dövlət quruculuğu da dünyəviliyə əsaslanmış, bu bəşəri dəyərə söykənmişdir. Bu dövr ədəbiyyatında həm dünyəvilik, həm də türkçülük bir-birini tamamlamış, dövrünün ən dəyərli ədəbi-siyasi baxışı kimi şüurlarda kök salmışdır.

Birinci müstəqillik, yəni cümhurriyyət dövründə türkçülük və islamçılıq aparıcı olmaqla ideologiya kimi ortaya çıxırdısa, bu da müəyyən qədər dünyəviliklə müşayiət olunurdu.

“Mən xüsusi bilmərəm”, “məzlum məzlumdur” (C.Cabbarlı) ifadələri bu kontekstdə sosiolojiləşmişdir. Onlar dünyəvilik düşüncəsi-

¹Иванчикова Е.А. Лексический повтор как экспрессивный прием синтаксического распространения//Мысли о современном русском языке. М. Просвещение, 1969, с 126-139.

nin daşıyıcılarıdır. Sözün və ya ifadənin sosiolojiləşməsi onun gündəlik işlədilən adi semantikasından yanaşı, eyni zamanda yeni mənə ilə yüklənməsi deməkdir. Dil vahidlərini sosioloji cəhətdən yükləmək insanların yeni sosioloji baxışlarından, cəmiyyətə, insanlara yeni münasibətindən irəli gəlir.

Qeyd olunan nümunədə Əbdürrəhmanın işlətdiyi “xüsusi, məzlum” leksemləri onun həyati baxışlarından, insanlara münasibətindən, dünyəvi düşüncəsindən asılı olaraq yenidən mənalandırılmışdır. Onun nəzərində “xüsusi” yoxdur, “məzlumlar” var; dünyanın ən qiymətli varlığı kimi insanlar var. Cümhuriyyət dövrü ədəbiyyatında türkçülü-yün dünyəviliklə müşayiət olunması azərbaycançı, türkçü düşüncəsinin ümumbəşəri dəyərlərə sökəndiyini göstərir. C.Cabbarlının yuxarıda qeyd olunan fikirləri ikinci müstəqillik dövründə aşağıdakı kimi davam etdirilir: *Biz başdan-ayağa rəhmik, şəfqətik, O, kin dağarcığı, o, goreşəndir. Biz əvvəl insanıq, sonra millətik, O, insan olmadan millətləşəndir.* (B.Vahabzadə)

“Rəhmik”, “şəfqətik”, “Biz əvvəl insanıq, sonra millətik” ifadələri təkcə B.Vahabzadə düşüncəsinin deyil, ictimai şüur səviyyəsində bütün azərbaycanlıların insanlara münasibətinin göstəricisidir. “Rəhm” və “şəfqət” leksemləri dünyəvi şüura malik insanların konseptual düşüncəsi ilə bağlıdır. Bu düşüncə, insanlara bu yaşama tərzi ilə B.Vahabzadə ermənilərin kin dağarcığı, insan olmadan millətləşdiyini ifadə etməklə onların dünyəvi şüurdan uzaqda olduqlarını, C.Cabbarlının yaratdığı obrazın dili ilə desək, “xüsusi” olduğunu leksemlərin sosiolojiləşməsi hesabına çox dəqiqliklə verə bilmişdir. Burada “biz əvvəl insanıq, sonra millətik” ifadəsi ilə qarşılaşdırılan “insan olmadan millətləşən” ermənilər dünyəvilik düşüncəsi qarşısında çox cılız görünür.

C.Məmmədquluzadənin cümhuriyyət dövrü bədii ədəbiyyatında “Kamança” pyesi mühüm yer tutur. Sırf dünyəvi fikirlər üzərində yazılan bu əsər erməni - Azərbaycan münasibətindən bəhs edir.

Leksemlərin sosioloji baxımdan yeni çalarlarla yüklənməsi mexa-nizminə diqqət yetirərkən aydın olur ki, həm cümhuriyyət, həm də ikinci müstəqillik dövründə “insanlıq” konsepti işləklilik cəhətdən çox fəal olmuşdur.

Dünyəvilik konseptini tam və hərtərəfli anlamaq üçün onunla əlaqədə olan, dünyəvilik şəbəkəsi ilə bağlanan digər konseptləri də

nəzərdən keçirmək metodoloji baxımından vacib şərtidir. Bunlara aşağıdakı konseptləri aid edə bilərik: azadlıq, istiqlaliyyət, demokratiya, haqq, müstəqillik, şəfqət, insaf, ədalət və s.

Birinci müstəqillik dövrü ədəbiyyatında dünyəviliklə türkçülüyün nisbəti eyni deyil. Cümhuriyyət dövründə ictimai-siyasi və tarixi şəraitdən asılı olaraq türkçülük aparıcı, dünyəvilik və islamçılıq isə onu tamamlayan faktordur. Lakin ikinci müstəqillik dövrü həm tarixi, həm də ictimai-siyasi şərait baxımından yeni dövrdür. Azərbaycan xalqının müstəqillik yolunda yeni mərhələsidir. Buna müvafiq olaraq bu dövr ədəbiyyatında dünyəvilik türkçülüyə üstələyir, yəni dünyəvilik aparıcı, türkçülük isə tamamlayıcı səviyyədədir. Bu əlamətlər X.Rza, S.Rüstəm-xanlı, B.Vahabzadə və başqalarının yaradıcılığında xüsusi yer tutur:

X.Rza: *Türkçülük yaşar; türk çörəyi; özbək türkləri; Türküstan; Bahadır; Mete, Türkqıpçaq; Türkoğuz; Azəri türkcəsi və s.*

S.Rüstəm-xanlı: *Turan çələngi; Türküstan və s.*

B.Vahabzadə: *Türkün türklə ədavəti yox, Azərbaycan, Türkiyə və s.*

Qeyd olunan dövrlər üzrə türkçülük konseptinin də öz yeri var və bu da **“Birinci müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında türkçülük konseptinin ifadəsi”** adlı bölmədə təhlil olunmuşdur. Türkçülük XIX əsrin əvvəllərində rus imperiyasının ərazisində yaşayan türklərin qardaşlıq ideyası kimi meydana gəlmiş və XX əsrin əvvəllərində bu siyasi-ideoloji cəhətdən bir qədər də güclənərək böyük qüvvəyə çevrilmişdi.

Türkizim bir mənəvi dəyər kimi heç vaxt özünü başqa xalqlara qarşı qoymurdu. Milli demokratik fikrin ideoloji bazasında milli azadlıq ideyalarına güc verirdi. Bu nə qədər çətin bir proses olsa da, XX əsrin əvvəllərində müəyyən işləri yerinə yetirdi. Bu ideologiya vahid türk dili, türk əlifbası və demokratizmi ilə səciyyəvi idi.

Qeyd etdiyimiz şərhə müvafiq olaraq birinci müstəqillik dövrü ədəbiyyatında türkçülük konseptinə nəzər salaq:

Ə.Cavad: *Türküstan, Turan, Tanrı, Bayraq, Al Bayraq, millət, İstanbul, Türk, Bakı, Yıldız, Ay, Türkün Bayrağı, Türk qanı, Türkün əsgəri, Qara dəniz və s.*

C.Cabbarlı: *Hilal–yıldız (Yaşıl donlu, Mavi gözlü, Al yanaqlı), Turan, Altay, Altun dağ, Azərbaycan bayrağı, Od yurdu, Göy Moğol, Xəzər və s.*

Bu dövr ədəbiyyatında türkçülüklə bağlı anlayışlardan biri də Turandır. Yuxarıda göstərilən nümunələrdə Turan tarixi coğrafi anlayış kimi işlənmişdir. Lakin türkçülük kontekstində Turan tarixi coğrafi anlamdan başqa, ideoloji baxımdan da yüklənir. Bu zaman konseptin strukturca formalaşmasında o, ən böyük dil vahidi kimi çıxış edir, yəni Turan türkçülük ideologiyasının daşıyıcılarından birinə çevrilir və bununla da türkçülük konseptində yeni freym formalaşır. Bununla əlaqədar freymın ilk geniş tədqiqatçılarından olan M.Minskiy bu xüsusiyyəti nəzərə alaraq yazırdı ki, insanlar çalışırlar yeni situasiyaya yeni baxışlarla yanaşsınlar, bunun üçün yaddaşında olan və onun üçün adi olan obrazların ayrı-ayrı detallarını öz düşüncəsinə uyğunlaşdırır; həmin anlayışları daha böyük hadisə və proseslər sinfinə aid edir.¹

Deməli, konseptdə yeni freymın yaranması konsepti ifadə edən sözün yenidən mənalandırılması ilə bağlıdır. Bu baxımdan Turan Ə.Cavad və C.Cabbarlının əsərlərində türkçülük konseptinin yeni freymi kimi çıxış edir.

Turan məfhumunun müxtəlif dövrlərdə fərqli şərh müəyyən qədər də onun iranlaşdırılmaq cəhdi ilə bağlı olmuşdur. Lakin birinci müstəqillik dövründə Turan sağlam türkçülüyn konseptlərindən biri idi.

Birinci müstəqillik dövründə Turan konsepti ilə yanaşı, Türküstan da işlənir. O, Turan konsepti ilə ekvivalent deyil, onun bir hissəsidir, lakin o da mədəni konsept kimi simvollaşmışdır və türkçülük konseptinin tərkib hissələrindən biridir.

Deməli, birinci müstəqillik dövr ədəbiyyatında xatırlanan Turan, Türküstan məkanı türkün özünəqayıdış faktoru kimi səslənməklə türkçülük konseptinin əsas tərkib hissələrindən biri idi.

Türkçülük konsepti ilə bağlı Altay, Altun dağ, Bakı, Gəncə, İstanbul, Bəhri-Xəzər, Göy göl, Baykal, Volqaboyu və s. toponimlər də Ə.Cavad və C.Cabbarlının poeziya yaradıcılığında xüsusi vurğulanır. Yeni qurulan Azərbaycan Demokratik Respublikası tarix səhnəsində qalmaq və yaşamaq üçün bu mədəni konseptdən faydalanırdı. Ona görə də türkçülük ictimai-siyasi düşüncəsi belə bir amala xidmət edirdi.

Qeyd olunan türkçülük ideyalarının məntiqi nəticəsi Azərbaycanda Demokratik Cümhuriyyətin qurulması və müstəqillik bayrağının

¹ Минский М. Фреймы для представления знаний. М. Энергия, 1978, с. 5-12.

dalğalanmasıdır. Bu dövr ədəbiyyatında Azərbaycan bayrağı qürur mənbəyi kimi tərənnüm olunur. Həmin dövrdə "bayraq" ləksemi ilə assosiasiya olunan anlayışlar aşağıdakı kimidir:

1. *Bayraq-(dərdi dinləyən); dərd söylənilən, ərməğan yollayan; Dövlət quşu; könülə səfa gətirən; Allahın yıldızı; gözəl pəri; qoynunda aya sığınan; torpağa hakim; şəhidlərin qanına bənzməyiş; öylə bir seirsən* (Ə.Cavad);

2. *Altun köksün hilal yıldız, gözəlliklər tanrısı tək incə; köüllərə salam söyləyən; qardaşları, dostları sevən; yaşıl donlu; mavi gözlü; al yanaqlı; Turan ellərini oxşayan; al duvaqlı; qolları ilə türk ellərini qucmaq istəyən; üç boyalı; üç mənalı* (C.Cabbarlı).

Hər iki sənətkarın ifadəsində Azərbaycan bayrağı metaforik tərzdə verilmiş, azadlıq simvolu kimi mənalandırılmışdır. Bu yanaşmada xalqın milli mədəni duyumu, hətta mifoloji təsəvvürü də özünə yer alıb. Qeyd olunan detallar "Azərbaycan bayrağı" konseptini mədəni konsept kimi səciyyələndirir, bir növ bayraq milli demokratik düşüncənin simvolu kimi dəyərləndirilir, onun görkəmi, rəngləri milli etnik şüurun dərinliklərinə gedib çıxır.

Birinci müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbi dilində türkçülük konsepti ilə bağlı verilən sözlər adi işlənmə mühitindən fərqli olaraq, konseptual xarakter daşıyır. Onlar türkçülük ideyalarının müəyyən parametrlərinin daşıyıcılarıdır.

Tədqiqatın II fəslə "**Müstəqillik dövrləri Azərbaycan ədəbiyyatının dil xüsusiyyətləri**" adlanır. Bu fəslin "**Müstəqillik dövrləri ədəbi mətnlərinin dili**" adlanan bölməsində müstəqillik dövrləri ədəbi dili-nin spesifik xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Burada göstərilir ki, birinci dövr ədəbi dilinin leksik səviyyəsinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, bu mətnlərdə ərəb və fars mənşəli alınmalarla yanaşı, Türkiyə türkcəsinə aid alınmalar da ciddi şəkildə nəzərə çarpır. Məsələn bundadır ki, C.Cabbarlının "Ulduz" və "Ədirnə fəthi" əsərlərində Türkiyə türkcəsinə aid alınmalar M.Cəlilin "Kamança", "Anamın kitabı" əsərlərindəkindən dəfələrlə çoxdur. Bəzi istisnaları nəzərə almasaq, deyə bilərik ki, M.Cəlilin "Anamın kitabı" əsərində Səməd Vahid və Hüseyn Şahidin nitqindən başqa, türk mənşəli alınmalara rast gəlinmir.

Qeyd olunan istər ərəb və fars, istərsə də Türkiyə türkcəsi mənşəli alınmalar birinci dövr ədəbi dili üçün normativ keyfiyyətdə olmaqla

XX əsrin əvvəli Azərbaycan ədəbi dilinin əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi özünü göstərirdi.

Ümumi götürdükdə, XX əsrin əvvəllərində yazıçılarımızın və ziyalılarımızın müxtəlif ictimai-siyasi cərəyanlara aid olması onların yaradıcılığına da təsirsiz qalmırdı.

İkinci müstəqillik dövrünün səciyyəvi xüsusiyyəti yeni siyasi quruluşla və yüksək texnoloji inkişafı ilə bağlıdır. Xüsusilə kibernetikanın inkişafı və kompüterin həyatda ciddi şəkildə tətbiqi ilə yeni leksemlərin daxil olmasını şərtləndirdi. Onlar da əsasən Avropa mənşəli leksemləri – terminləri əhatə edir. Deməli, müstəqillik dövrlərinin hər birində leksik alınmaların özünəməxsusluğu meydana çıxır, yəni ikinci müstəqillik dövründə alınan neologizmlərə birinci dövrdə rast gəlinmir, eləcə də birinci dövrdə işlənən qeyd etdiyimiz alınmalar ikinci dövrdə işlənilmir.

Qeyd olunan leksik alınmalarla bağlı xüsusiyyətləri ümumiləşdirəndə aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Birinci dövr müstəqillik illərində ədəbi dildə rast gəlinən alınmaların bir qismi klassik poeziya dilinin ənənəvi xüsusiyyətləri ilə bağlıdırsa, ikinci müstəqillik illərində bu ənənə demək olar ki, əbədi dildən silinmiş vəziyyətdədir və o, milli özlü bazasında inkişaf edir. Terminoloji leksikanın müasir dövrdə internasionallaşma meyli Azərbaycan dilinin leksikasına da təsirsiz qalmır, bu ədəbi dildə müvafiq əvəzləmələrdə müşahidə olunur;

2. Əgər birinci dövr ədəbi dilində terminlər əsas filoloji istiqamətdədirsə, ikinci dövrdə isə siyasi, iqtisadi və texniki istiqamətdədir;

3. İkinci dövr müstəqillik illərində qeyd olunan terminlər çox az-az hallarda ədəbi mətnlərdə öz əksini tapır, bu daha çox obrazların dilində müşahidə olunur;

4. İkinci müstəqillik dövründə alınmalar bir zərurət kimi baş verir və ədəbi dildə müəyyən qədər əks olunmaqla ədəbi dilin leksikoloji norması gözlənilir.

Müqayisə üçün qeyd etmək ki, hər bir xalqın tarixində ictimai-siyasi quruluş dəyişdikcə onun leksik fondunda ciddi dəyişiklik özünü göstərir, yəni yeni eranın yeni leksik qatı ortaya çıxır. Bu ümumi axında dilin qrammatik sistemində də cüzi olsa da dəyişiklik baş verir. Sovet epoxasında xüsusi olaraq birinci müstəqillik illərində nitq hissələrinə aid bir sıra sözlər dildən çıxmağa başladı və ikinci müstəqillik illərində

onlar yeniləri ilə əvəzləndi və ya müəyyən qədər formal dəyişikliyə uğradı. Bütün bu proseslər ədəbi dil normasının qanunluğunun inkişafı çərçivəsində baş verirdi.

“İkinci müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında dilin leksik qatının inkişafı məsələsi” təhlil olunub. Burada xüsusi olaraq vurğulanır ki, dilin lüğət tərkibi cəmiyyətin ictimai həyatı ilə, elmi - texniki inkişaf, gündəlik həyat tərzinin dəyişilməsi ilə sıx bağlıdır. Bu istiqamətdə iki məsələ paralel olaraq inkişaf edir; birincisi, dilin lüğət tərkibinin neologizmlər hesabına zənginləşməsi, ikincisi isə həmin neologizmlərin düzgün dərk olunması - anlayışın məzmununun həmin zaman və məkan kontekstində nəzərdə tutulduğu kimi dərk olunması. Qeyd olunan aspektdə yaranan neologizmlər ikinci müstəqillik illərində həm sözləri (yenidənqurma, avtoritet, müstəqillik, şirkət və s.), həm də söz birləşmələrini (alternativ xidmət, aksioner cəmiyyət, özəl bağça, özəl ali məktəb və s.) əhatə edir. Həmin dövrdə ən çox işlənən neologizmlər kibernetika - kompüter texnologiyası ilə bağlıdır. Kompüterləşmə cəmiyyəti tam əhatə etməklə yeni fəaliyyət sahələri meydana gəldi, ali təhsil sferasında xüsusilə çox sürətlə özünə yer tutmağa başladı və nəticədə də həmin kibernetik sistemin texniki və istifadə tərəfi ilə bağlı çoxlu sayda terminlər-neologizmlər ümumişləklilik xüsusiyyəti qazanmaqdadır. Qeyd olunan terminlər gündəlik həyatda işləndikcə onların düzgün anlamı formalaşır.

Göstərdiyimiz bu prosesdə iki məsələ xüsusi olaraq diqqətimizi cəlb edir:

- 1) Sözdə məna transformasiyası.
- 2) Sözü işlənmə sferasının genişlənməsi.

Bədii mətnlərdə yeni dövrün anlayışlarını ifadə edən siyasi, iqtisadi, elmi və mədəni terminlər dilimizin leksik sistemində xüsusi bir qat təşkil edir. Dolayısı ilə dilimizə başqa dillərdən keçən bu alınmalar əsasən neologizmlərdir. Qeyd edək ki, ikinci müstəqillik dövründə göstərilən alınmalar əksərən birbaşa - vasitəsiz alınmalardan ibarətdir ki, bu da yeni dövrün öz təbiətinin, Azərbaycan Respublikasının xaricə birbaşa çıxışının nəticəsidir. Dilin leksik sisteminin yeni dövrə görə əlaqələnməsinin mahiyyəti də bundan ibarətdir

Birinci və ikinci müstəqillik illərinə aid ədəbi əsərlərin morfoloqiyasında elə də ciddi fərqlər meydana gəlməmişdir. Rast gəlinən cüzi fərqlər də birinci dövrlə bağlıdır və bunun da şərhini **“Birinci**

müstəqillik dövr ədəbi dilinin morfolojiyasına dair” bölmədə öz əksini tapmışdır.

“Müstəqillik dövrləri ədəbiyyatının sintaksisinə dair” bölmədə isə bəhs olunan dövrlər üzrə bəzi sintaktik xüsusiyyətlər təhlil olunmuşdur. Birinci dövr ədəbi dilində söz birləşmələri içərisində izafət xüsusi yer tutur; bu da klassik şeir üslubunun ədəbi dildə geniş miqyasda işlənməsi ilə bağlıdır. Miqyasın genişliyi ondadır ki, onlar təkcə nəsr sferasını deyil, həm də nəzm əsərlərində obrazların dilini də əhatə edir.

Söz birləşməsi sistemində həm ümumtürk, həm də fars alınma variantı – izafət bu dövr ədəbi dilində işlənir. Lakin bunların ümumi həcmnin nisbəti ümumtürk mənşəli söz birləşmələrinin hesabınadır. İkinci müstəqillik dövrü ədəbiyyatımızda izafətlər, demək olar ki, işlənmir, ümumtürk strukturlu ismi söz birləşmələri o sferanı tam əhatə edir. Əgər birinci dövr ədəbi dilində izafət sintaksisdə ədəbi dil norması kimi özünü göstərsə, ikinci dövrdə həmin norma dəyişir. Əgər bunları istisna etsək, birinci və ikinci müstəqillik dövrləri ədəbi dilində söz birləşmələri kontekstində elə də ciddi dəyişiklik hiss olunmur. Bu aspektdə birinci dövrə aid qeyd olunan xüsusiyyət sovet epoxasında dilimizdən çıxmışdır.

Müstəqillik dövrləri ədəbiyyatında sintaktik səviyyənin maraqlı doğuran məsələlərindən biri də sadə cümlə sintaksisidir. Prinsip etibarilə hər iki dövrdə sadə cümlələr struktur baxımından fərqlənmir. Lakin əsas məsələlərin işlənmə məqamlarıdır.

Birinci dövr ədəbi mətnlərindən danışarkən Əhməd Cavadın həmin dövrə aid yaradıcılığına müraciət olunmuş və bu kontekstdə nəzəri ümumiləşmələr **“Əhməd Cavad əsərlərinin dil xüsusiyyətlərinə dair”** bölmədə şərh olunmuşdur.

Əhməd Cavad XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ictimai-siyasi fikrinin inkişafında mühüm xidmətləri olan ədiblərimizdən biridir. Onun birinci müstəqillik dövrü ədəbi yaradıcılığı istər məzmun, istərsə də forma baxımından çox zəngindir. Şairin həm klassik, həm də xalq şeiri üslubunda yazılmış əsərləri ədəbiyyat tariximizdə, habelə ədəbi fikrimizin inkişafında böyük rol oynadığı kimi, Azərbaycan - türk ədəbi dilimizin zənginləşməsi və cilalanması, onun fikri ifadə imkanlarının daha da genişlənməsi prosesində də mühüm rol oynamışdır.

Akademik T.İ.Hacıyev yazır: “Söz ustaları ədəbi-bədii dilin tarixindəki xidmətlərinə görə iki qismdə olurlar, bəziləri xalq dili ümmanına baş vurub incilər çıxarıb, ona sığal çəkib cilalı şəkildə, ya da ilk vəziyyətində ədəbi dil xəzinəsinə verirlər. Bəziləri isə birinci qəbil-dən olan müasirlərinin gətirdikləri inciləri cilalayır və sələflərindən gə-lən dil materialını müasirləşdirirlər”.¹

Ə. Cavadın dilində XX əsrin əvvəlləri ictimai-siyasi həyatının bütün əlamətləri, bu dövr ədəbi dilində baş verən müxtəlif istiqamətli hadisələr dövrün şampı kimi möhkəm yer tutmuşdur.

Tədqiqatın **“Müstəqillik dövrləri Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi mətnlərin struktur-sintaktik təşkili”** bölməsində ilk dəfə ola-raq həmin dövrlər ədəbiyyatında ədəbi mətnlərin struktur-semantik təş-kilinə geniş yer verilmişdir. Qeyd olunan problem “Ədəbi mətnlərdə aktual üzvlənmə”, “Mürəkkəb sintaktik bütövlər”, “Makromətnlərin təş-kili prinsipləri”, “Mikromətnlərin formalaşmasında formal əlaqə vasitə-lərinin rolu” və “İnversiya və sintaktik paralelizm” adlı yarım bölmələr-də geniş şəkildə şərh olunmuşdur.

Dildə leksik vahidlərin yeni sosial mühitə müvafiq olaraq semantik modifikasiyaya uğraması, cümlə strukturunun üzvlənmə siste-mində yeni variantın üzə çıxması onu deməyə imkan verir ki, dildə kommunikasiya prosesində mövcud strukturların müxtəlif istiqamətli təkrar işlənmələri baş verir və bu, dilin daxili struktur vahidlərini xeyli zənginləşdirir.

Belə təkrar işlənmələrin nümunəsi olan cümlənin təkrar üzvlən-məsi məntiqi psixoloji hadisədir. Ona görə məntiqidir ki, bu hadisənin məntiqi bazası - cümlə semantikasi vardır; onun üzvlərində semantik əməliyyat aparılır, məntiqi cəhətdən o struktur-semantik əsasda yeni üzvlənmə baş verir. Ona görə psixolojidir ki, bu proses insanın koqnitiv sistemində baş verən ciddi təhlilin nəticəsi kimi ortaya çıxır. Qeyd olu-nan təhlil də informasiya ötürənlə qəbuledən arasında baş verən kom-munikasiya aktının təzahürü kimi formalaşır. Akademik K.M.Abdul-layev yazır: “Ümumiyyətlə, dediyimiz kimi, cümlə quruluşunda iki səviyyənin ayrılması təbii olaraq, iki cür üzvlənmənin formalaşmasına gətirib çıxarır. Bu üzvlənmələrdən biri sintaktik (qrammatik) üzvlənmə, yəni ənənəvi olaraq məktəb qrammatikalarından tanış olan cümlə

¹ Azərbaycan ədəbi dil tarixi. IV cild (XX), Bakı, Şərq-Qərb, 2007. s.108.

üzlərinə görə üzvlənmədir. O biri üzvlənmə məntiqi-psixoloji, funksional-kommunikativ imkanları nəzərə alan məntiqi-sintaktik üzvlənmə, başqa sözlə desək, aktual üzvlənmədir.”¹

Bu sahə üzrə ciddi tədqiqatlar ortaya çıxandan sonra həmin konsepsiya təzələndi və hər iki növ üzvlərin məntiqi əlaqəsi sübut olundu. Akademik K.M.Abdullayevin dili ilə desək, “bu cür qarşılaşdırmanı (əgər doğrudan da, realdırsa) yenə də necə olursa olsun bir tam, bütöv obyektin, yəni cümlənin içində baş vermiş bir hadisə kimi qəbul etmək lazımdır”.²

Müstəqillik dövrləri ədəbi mətnlərin cümlə səviyyəsində aktuallaşma xüsusiyyətlərini diqqətdən keçirəcəyik. Bunun üçün Azərbaycan dilində aktuallaşma üsullarına nəzər salaq:

1. Söz sırası vasitəsi ilə aktuallaşma. Söz sırası vasitəsi ilə aktuallaşma predikata nəzərən yerdəyişmə ilə bağlıdır. Bu elə yerdəyişmədir ki, cümlənin informativ yükü yerdəyişməyə müvafiq qurulur.

Məsələn: *Yenə zəndlə mənə baxdı və birdən-birə özü gülümsədi: görməmişdim...* (Elçin)

İnformasiya axınında məntiqi-psixoloji subyektin (özü) aktual olması “gülümsədi” predikatının - remanın subyektini aktivləşdirərək verilən informasiyanın üst qatına çıxarır və cümlə strukturunda xəbərdən əvvəl yerləşir; “birdən-birə özü gülümsədi” sintaktik parçasında aşağıdakı mənaları fərqləndirir: Mən yox, özü gülümsədi; Heç kim yox, özü gülümsədi; Heç kim onu güldürmədi, özü gülümsədi; O, qeyri-ixtiyari yox, ixtiyari olaraq gülümsədi və s.

Göründüyü kimi, informasiya verilməsi prosesində tema hələ də sadalamadığımız məsələlərə də aydınlıq gətirir. Deməli, nitq parçasına –cümləyə tema və rema nöqtəyi-nəzərindən yanaşmaq mətnin pragmatik yönünü aydınlaşdırmaq cəhətdən daha geniş imkanlar açır.

Başqa bir misal: *Eh, elə yerlər var dünyada ki, oralarda elə dağlar var ki, day nə deyim.* (Elçin)

Burada “dünyada” xəbərdən sonra gəlməklə aktuallaşma dərəcəsinə yüksəlir, nitqlə onun yeri o qədər möhkəmlənir ki, onun ixtisarı və ya subyekt qrupunda bərabər əmsallı həddə enməsi mümkün deyil.

¹ Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, Maarif, 1998, s. 90-91.

² Yenə orada, s. 92.

Deməli, cümlədə hansısa üzvün aktuallaşması onun nitq üçün iştirakı əmsalının xüsusi dərəcəyə qədər artması ilə bağlıdır.

2. Formal qrammatik vasitələrlə aktuallaşma. Aktuallaşmanın bu növü hansısa cümlə üzvünün remaya çevrilməsi söz sırasının pozulması hesabına yox, xüsusi qrammatik vasitələrlə həyata keçirilir. Bu vasitələri dilçilikdə aktualizator adlandırırlar.

“Da”; “də” aktualizatoru ədatların cümlədəki funksiyasına müvafiq olaraq remalaşmış üzvü digərlərindən fərqləndirir.

Ağ Dəvə gözlərini mənzilə sarı, uzaqlara dikib eyni ahəngli addımlar ilə irəliləyirdi və hərəgah yolçu Ağ Dəvənin belindən düşüb gözlərinə baxsaydı, həmin qara gözlərdə də o qara qarğanın gözlərinin dibinə çökmüş kədəri görərdi. (Elçin)

Aktualizator rolunu oynayan “da;” “də” remalaşan dil vahidini qabardaraq daha çox diqqətə gətirmək üçün onu fonetik cəhətdən də fərqləndirir, güclü tələffüz olunur. Həmin vahidlərin güclü tələffüzü məsələnin texniki tərəfi ilə deyil, remalaşan vahidin cümlədəki informativ funksiyası ilə bağlıdır.

Müstəqillik dövrləri Azərbaycan ədəbiyyatında C.Cabbarlının, C.Məmmədquluzadənin, Ə.Cavadın, Elçinin, Anarın, K.M.Abdullanın əsərlərində “da”, “də”, “özü də”, “belə”, “ancaq” aktualizatorları vasitəsi ilə aktuallaşmaya tez-tez rast gəlmək olur.

Mürəkkəb sintaktik bütövlər. XX əsrin əvvəlləri bəşər tarixində ideyalar mübarizəsi, inqilabların nəzəriyyədən praktikaya keçid dövrü və bu aspektdə ədəbi cərəyanlar və onların mübarizəsi kimi mövcud olmuşdur. Bu vaxt müxtəlif ideyaların təzahürü kimi ədəbiyyat çox gərgin günlərini yaşayır, o xaosun içərisində milli dəyərlər ölçüsündə yeni istiqamətlər formalaşır və bunlar da öz ifadəsini bədii əsərlərdə tapır. Bədii əsər həm sosioloji, həm psixoloji, həm də filoloji mahiyyətə malikdir. Qeyd olunan dövrün lingvistik mənzərəsi aid olduğu dil daşıyıcılarının ictimai-sosial təbiəti ilə bağlanır; o dövrdə yazılmış bədii mətnlərdə istər obrazların, istərsə də yazıçının öz dilində mövcud olan ictimai-siyasi şəraitin öz təbiətindən irəli gələn məqamlar vardır.

Bu dövr ədəbi dili müasir dövrdən elə də prinsipial şəkildə fərqlənməsə də, özünəməxsusluğu ilə seçilir. Adətən, bu tipli araşdırmalarda dil xüsusiyyətlərindən danışarkən mürəkkəb sintaktik bütövlər nəzərdən kənar qalırdı. Mürəkkəb sintaktik bütövlərlə bağlı fikirlər, əsasən, monoloji nitq üzrə öyrənilmişdir. Ancaq dialoji, yaxud trioloji

nitqdə isə bəzi fərqli xüsusiyyətlər meydana çıxır. Çünki monoloji nitqdə kommunikasiya üçün nəzərdə tutulmuş informasiya bir nəfər tərəfindən ötürülür. İnformasiyanın başlanğıcı bir trayektoriya üzrə inkişaf edir və sonluğu da aydın bilinir. Dram janrında isə məsələ bir qədər fərqlidir. Misallara müraciət edək:

Rüstəm bəy: *Dünən harda qaldıq?*

Mirzə Həsən: (kağıza baxır və oxuyur) *Necə ki, Yevropa, habelə Asiya millətlərinin hürufatının əvvəlcisi "A" sövtünün əlamətidir ki, biz ona əlif deyirik.*

Rüstəm bəy: *Mirzə dayan, gərək bir yerin dəyişək. Necə yazıb-san? Yevropa və Asiya millətlərinin?*

Mirzə Həsən: *Necə ki, Yevropa, habelə Asiya millətlərinin hürufatının...*

Rüstəm bəy: *Dayan bir yaxşı olar artırsan: cümləsinin...*

Mirzə Həsən: *Xub, cümləsinin (yazısını düzəldir), cümləsinin hürufatının əvvəlcisi "A" sövtünün əlamətidir ki, biz ona əlif deyirik.*

Rüstəm bəy: (kitaba baxır) *yaz (yavaş-yavaş deyir), bundan əlavə xah Şərq tayfalarının bəzilərinin, habelə Slavyanların, qreklərin...*

Mirzə Həsən: *Yunanların.*

Rüstəm bəy: *Yunanların və qədim yəhudilərin dilində hürufatın əvvəlcisinin mənası həmi birdir, həmi mindir; necə ki, məsələn ərəb, ərəb dilində "əlif" ləfzi. (Yenə qabaqkı kimi içəri otaqdan uşaq səsi gəlir. Rüstəm bəy) səs eləməyin, mən lüğət yazıram. (əлиндə kitab var-gəl edir). Mirzə yaz: və lakin həmin "A" sövtü millətlərin bəzisinin dilində çox işlənir, bəzisinin dilində az işlənir.*

Mirzə Həsən : *(yaza-yaza) Bəzisinin dilində...*

Rüstəm bəy : *Bəzisinin dilində çox işlənir, bəzisinin dilində az işlənir. (C.Məmmədquluzadə)*

MSB "A" sövtü ilə başlayır və onunla da qapanır. Əsas məsələ ondadır ki, kommunikasiya üçün nəzərdə tutulan informasiya iki nəfər arasında paylanıb, bunlardan biri (Rüstəm bəy) aparıcı rola malikdir. Buna da səbəb informasiyanın həmin obraz üzərində yüklənməsindən, ikincinin isə köməkçi rola malik olmasından irəli gəlir. Qeyd olunan mikromətnə hərəkət irəliyə - informasiyanın verilməsinə yönəldiyi halda, bir məqamda –"səs salmayın mən lüğət yazıram" deməklə, Rüstəm bəy - əsas informasiya ötürücüsü MSB üçün nəzərdə tutulan informasiyadan ayrılaraq ətrafdakıları sakitliyə dəvət edir, halbuki

MSB-nin hiperteması başqa məzmunludur. Belə hallar, yəni əsas informasiyadan kənaraçıxmalar MSB-nin bütövlüyünə ziyan gətirmir. Buna səbəb də əvvəla obrazlar üzrə informasiyanın paylanması, yəni informasiya komponentləri arasında monoloji nitqdən fərqli olaraq, müəyyən intervalda fasilənin olmasıdır. Məhz bu xüsusiyyət qeyd olunan replikanı təbiiləşdirir. Belə halda replika ümumi informasiya axınının (MSB üzrə) ümumi istiqamətindən ayrılıb yeni məzmununda, yeni tonda dinləyicilərə istiqamətlənir. Bu hal dram janrında MSB-lərdə müşahidə olunan mühüm xüsusiyyətlərdən biridir.

Dram janrında yazılan əsərlərdə MSB-nin sərhədlərini müəyyənləşdirmək, başqa nəsr əsərləri ilə müqayisədə çətinlikdir. Çətinlik də mikro-mənfi hipertemasının müxtəlif obrazlar, yaxud dominant adressantın situasiyadan asılı olaraq yazıçı qayəsinə müvafiq şəkildə replikalardan istifadə etməsindən, janrın özünün xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Obrazlar çox da susmur, müəyyən ironik və yumoristik tonla nəyəsə reaksiya verir. Reaksiyaların ümumi məzmunu çox effektiv və təsiredici olur.

Bunları struktur baxımından pozan replikalardır. Deməli, replikalar mətnin ümumi hipertemasından şərti olaraq seçilir, lakin onun bütövlüyünə xələl gətirmir.

Komediya janrından fərqli olaraq, dram əsərlərində mürəkkəb sintaktik bütövlər struktur baxımından ciddi şəkildə fərqlənməsələr də, onun daxili komponentlərinin semantik bağlılığında bəzi fərqli cəhətlər vardır. Əvvəldə göstərdik ki, komediya janrında qeyd etdiyimiz sintaktik konstruksiyalarda müdaxilələr dram janrında nisbətən az təsadüf olunur. Ola bilsin ki, bu xüsusiyyət də janrın öz təbiətindən irəli gəlir. Dram janrında bəzən mətnin hiperteması abzaslar üzrə paylandığından bunun sərhədinin dəqiqliyini aydınlaşdırmaq çətinlikdir.

Dram əsərləri bu cür konseptual şəkildə öyrəniləndə onun süjetini, hadisələrin inkişaf xəttini də nəzərə almaq lazımdır. Xüsusən bu təhlildə qeyd olunan istiqamət daha əhəmiyyətlidir. Çünki makromətn çərçivəsi ilə hüdudlanan süjet mürəkkəb sintaktik bütövlər kəsiyində daha canlı görünür; hansısa mürəkkəb sintaktik bütöv hadisəyə, plana, müəyyən fikri mübadiləyə, obrazın psixoloji durumuna və s. uyğun olur.

İnversiya və sintaktik paralelizm. Hər bir dil cümlə üzvlərinin normativ düzülüşü ilə səciyyəvidir. Normativ düzülüş hər bir dil

daşıyıcısında formalaşmış etnokulturoloji və tarixi məntiqi kateqoriyadır. Bu kateqoriyada cümlə üzvlərinin düzümlənmə sistemi vardır. Həmin sistemin elementləri cümlə üzvləri olmaqla onlar arasındakı münasibətləri ifadə edir. İstənilən dildə həmin elementlərin normativ yerləşmədən kənara çıxması iki cür nəticə verə bilər. Birinci halda, neqativ nəticədən, ikinci halda isə inversiyanın komponentlərarası əlaqələnmə vasitəsi və onun funksional əlamətlərindən danışmalıyıq.

Beləliklə, dildə mövcud cümlə üzvlərinin normativ düzülüşü ilə əks qütbdə dayanan inversiya ünsiyyətin ümumi prinsipləri çərçivəsində baş verir, nitqin qarşısına qoyulan vasitələrin şəffaflıqla yerinə yetirilməsi kontekstində reallaşır. Akademik K.M. Abdullayev yazır: “Məndə əlaqə vasitəsi rolunu oynayan inversiya söz sırasının elə dəyişməsinə həyata keçirir ki, burada müəyyən ümumi üzv bütün mətnin əvvəlində deyil, mətn komponentləri arasında işlənir. Burada əsas məqsəd o olur ki, ümumi üzvün orta mövqedə işlənməsi ilə, yəni həm özündən əvvəlki, həm də özündən sonrakı komponentlərə aid olmaları ilə bu komponentlərin bir-birinə daha möhkəm bağlanması əldə edilsin”.¹

Məsələn: Harris: *Burada türklər sərçə, qaraquş qorxusundan yuvaya təpilən kimi Trablisdən Dərnəyədək hər yerdən qaçıb buraya, Benqazi divarları arasına sığımıblar. Burdan qaçaacaq yerləri yoxdur. Qoşunları çox azdır. Gəlməyə yer yoxdur. Bu günlər hər bəriqlə İstanbuldan buraya bir qədər könüllü gəlmiş, hətta deyirlər aralarında İstanbul quldurları da var. Bir də Ənvər bəy gəlib Süleyman əl-Baraninin təbliğatı sayəsində Şeyx Şəmsinin köməyi ilə ərəblərdən könüllü toplayır. Ancaq mənə deyiblər ki, silahları yoxdur. Fəqət mən qorxuram yağışdan çıxıb yağmura düşək. Türklərin əlindən qurtarıb italyanların pəncəsinə düşək.* (C.Cabbarlı)

Verilmiş misalda “buraya” inversiya olunaraq fikirlərin sonuna keçmiş və məndə ifadə olunacaq fikirlərin mərkəzi üzvünə çevrilmişdir; qeyd olunan inversiyanın praqmatik mahiyyətində də bu məqam dayanır. Bura - Benqazi semantik paralelizmi kontekstual olmaqla hadisələrin cərəyan etdiyi məkandır, MSB-nin komponentləri də bu məkan

¹ Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, Maarif, 1998, s. 239.

üzrə əlaqələndir. İnversiya ilə bağlı ən mühüm məqamlardan biri onların, yəni inversiya olunan üzvün xüsusi aktuallıq kəsb etməsidir.

Deməli, inversiya ədəbi dil normasından müəyyən uzaqlaşmalarla müşayiət olunur və bu mətn semantikasına ya birbaşa, ya da dolayısı ilə təsir edir. Belə hadisələr poetik sintaksisdə normativ səviyyədədir.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında dil parametrlərini müəyyənləşdirərkən sintaktik paralelizmi xüsusi olaraq qeyd etməliyə. Sintaktik paralelizmin dildə əsas iki funksiyası vardır:

1. Dinləyiciyə təsir mexanizmi kimi. Bu onun kommunikasiyada oynadığı rolla bağlıdır.

2. Mətn komponentlərini bağlama vasitəsi kimi. Nitqin qurulmasında həm MSB-nin komponentləri, həm də MSB-lər arasındakı əlaqəni təmin edən bir vasitə kimi sintaktik paralelizm qrammatik funksiya yerinə yetirir. Belə qənaətə gəlmək olur ki, qeyd olunan bu dil hadisəsi çox-spektrlidir.

Dünya xalqlarının hələ erkən dövrlərində dini mətnlər və folk-lorda sintaktik paralelizm xüsusi rol oynamış, nitqin xüsusi ifadə tərzini kimi çox geniş arealda yayılmışdır.

Bədii əsər müəyyən dövr hadisələrini də əks etdirə bilər, tematika, zaman və məkanca müəyyən ola bilər, bu vaxt həmin əsərlər o not üstündə köklənir, həmin hadisələrin ifadəçisinə çevrilir. Belə olan halda sintaktik paralelizm ifadə tərzini kimi mətni ifadə edən məzmunu istiqamətlənir.

Bəzən bədii əsərlərdə dərin etnopsixoloji məqamları vermək üçün sintaktik paralelizmdən geniş istifadə olunur: *...Ramiz onlarda mübariz-mübarizin izzəti-nəfsini çamurlarda tapdamaz! Mübariz mübarizi qarşısında qolu bağlı saxlamaz! Mübariz mübarizinə qadın kimi gülməz. Fəqət siz dəmindən bəri qolu bağlı bir adama tərbiyəsiz qadınlar kimi gülürsünüz. Kimsiniz siz? Mütəməddin vəhşilər! Əvət, tam mənası ilə mütəməddin vəhşilər!* (C.Cabbarlı)

Verilmiş nitq parçasında ardıcıl olaraq verilmiş paralel cümlələr qarşılaşan əxlaqi-mənəvi dəyərlər üstündə köklənmiş və güclü deyim tərzini olaraq hadisələrin üst qatına qalxmışdır.

Ümumbəşəri mövzular sırasına daxil olan sevgi motivi davamlı paralel konstruksiyalarla müşayiət oluna bilər.

III fəsil **“Müstəqillik dövrləri Azərbaycan ədəbiyyatının üslub xüsusiyyətləri”** adlanır. Bu fəslin **“Üslub xüsusiyyətləri”** adlı bölməsində göstərilir ki, hər bir insan düşüncə tərzinə, davranışına görə müəyyən üsluba malikdir və fərdi xüsusiyyətləri ilə digərlərindən seçilir. Bütün görkəmli ədəbi xadimlər hadisəyə yanaşma tərzinə görə digərlərindən fərqlənir ki, bu da onun oxucu ilə ünsiyyət üslubunda özünü göstərir; bu vaxt fikirlə onun ifadə təzi yeni bir axara istiqamətlənir. Bədii üslub hər bir yazıçının ciddi şəkildə məşğul olduğu dil yaradıcılığıdır. Əgər dildəki texniki imkanlar olmasaydı, yəqin ki, yazıçının dil yaradıcılığı anlayışı da ola bilməzdi.¹

Bədii üslubda texniki vasitələr deyəndə nitqin ifadəlilik üsulları, yəni məcazlar və ritorik fiqurlardan istifadə bacarığı nəzərdə tutulur.

“Müstəqillik dövrləri Azərbaycan ədəbiyyatında müqayisələrin üslubi xüsusiyyətləri” dissertasiyada ətraflı şəkildə şərh olunmuşdur. Bir hadisə və predmeti izah etmək üçün digərləri ilə tutuşdurulması əsasında yaranan müqayisələr üslubi vasitə kimi bədii diskursda mühüm pragmatik əhəmiyyət daşıyır. İndiyə qədər onun ritorikada yeri məsələsi mübahisəli olsa da, üslubiyyatda bu barədə ciddi fikir ayrılığı yoxdur.

İstər ritorika, istərsə də üslubiyyata aid yazılmış tədqiqatlarda və dərsləklərdə birmənalı şəkildə qeyd olunur ki, müqayisələrlə metaforlar arasında ciddi bir bağlılıq vardır ki, bu da metaforların müqayisələrdən törəməsi məsələsi ilə bağlıdır.

Müqayisə həm struktur, həm semantik, həm də koqnitiv cəhətdən çoxaspektli vasitə olmaqla dünyanın bədii mənzərəsini yaratmaq üçün əvəzsiz rola malikdir. Onun çoxaspektliliyi müqayisənin məzaclar sistemindəki tutumu ilə izah oluna bilər.

Bəzən yazıçı üslubundan asılı olaraq yuxarıda qeyd olunan müqayisə strukturlarından birinə üslubi faktor kimi daha çox üstünlük verilir. Məsələn: C.Cabbarlının *“Ulduz”* və *“Ədirnə fəthi”* əsərində iki-komponentli müqayisələr üstünlük təşkil edir (*sənin kimi, mələklər kimi, vəhşilər kimi, kəsəyən kimi, aslan kimi, insan kimi, dovşan kimi, qadın kimi, çocuqlar kimi, vəhşilər kimi* və s.).

Müqayisə obyektlərini C.Cabbarlının yuxarıda qeyd olunan əsərləri üzrə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

¹ Реформатский А.А. Введение в языкознание. М.,1999. с. 445.

1. Təbiət hadisələrinə istinad: *ıldırım kimi*.
2. Subyektə istinad: *sənin kimi, onun kimi, balan kimi; qadınlar kimi, çocuk kimi, bacı kimi*.
3. Dini mifoloji varlıqlara istinad: *mələklər kimi, əcinnə kimi*.
4. Heyvanların müqayisə obyektinə çevrilməsi: *canavarlar kimi, vəhşilər kimi, quzu kimi, kəsəyən kimi, balıqlar kimi, aslan kimi, dovşan kimi; itlər kimi*.

Müqayisə obyektləri xalqın düşüncəsindəki stereotiplərlə bağlıdır; dövrün hadisələrinin müəllifin nitq intensiyasından asılı olaraq hansısa qeyd olunan əsərlərdəki hadisələrlə bağlanması və onların emosional, estetik cəhətdən dolğun şəkildə ifadə olunması yazıçı üslubunun təyinedicilərindən biridir.

Həmin dövrdə Əhməd Cavadın yaradıcılığında həm sadə, həm də nisbətən mürəkkəbləşdirilmiş müqayisələrə rast gəlinir.

Cümlə strukturlu müqayisələr isə daha mürəkkəb quruluşa malik olur; burada bir predmet və ya hadisə deyil, bütöv bir fikrə istinad olunur, cümlə özü müqayisə vasitəsinin predikatlaşması ilə nəticələnir:

Düşüncəsinə görə ömrünün axırına hələ xeyli vaxt qalmağına baxmayaraq qolunda, biləyində, belində güc gücün üstünə yığılıb yatışan kimiydi və bu cürənə bir güc qalağının, bədəninin hər bir hüceyrəsinin hərəkət, hərəkət bağirtısının sahibi qəflətən belə bir gözlənilməz qərarı özü üçün çıxarmışdısa, buna hamıdan əvvəl elə özü də çəş olub qalmalıydı ki, bu nədi, düşündün, daşındın, yoxsa elə balaca bir uşağı yoldan çıxaran kimi o andaca yoldan çıxardılar səni, elə yatdın, durdun birdən-birə nə mənə, nə sənə həmişə gicişən əlini dizinə sürtdün, “bəsdir” dedin, “yoruldum daha” dedin, bir az da səninlə yaşamaq, ömrünün sonlarını bu gözəl, bu işıqlı, bu dağların başındakı, bu göyünün üzünü tənha bulud parçası tutmuş, bu aya yaxın şəhərdə, bu əyri küçənin ortasında əyri-üyrü daşdan tikilmiş bu balaca evdə keçirməkdən savayı sən demə bir başqa şey istəmirmiş. (K.M.Abdulla)

Bu müqayisədə iki məqama xüsusi fikir verməyi lazım bilirik. Birincisi, müqayisə obyektləri eynidir, ikincisi isə “güc gücün üstünə yığılıb yatışma”sı metaforik səciyyə daşmasıdır. Bunların ikisinin məzmunundan müqayisə kimi istifadə olunması və onların predikativ şəkildə ifadəsi yazıçı üslubunun ifadəsi kimi başa düşülə bilər.

X.Rzanın müqayisə zamanı söykənəcəyi daha çox təbiətdir; çünki şair də təbiət kimi azaddır: *İldırımlar kimi, leysanlar kimi, Burulğanlar kimi azadam, azad.* (X.Rza)

İldırım, leysan, burulğan təbiət hadisəsidir; onların qarşısını almaq, onu ram edərək özünə tabe etmək mümkün olmadığı kimi, şair də əqidəcə, təbiətə azaddır. İldırım, leysan və burulğan sözləri azad sözünün semantik tutumuna yeni çalar əlavə edir. Bu həm üslubi, həm də ümumi semantik tutumla səciyyələnir, həmin üslubi ton “azad” sözünə yeni üslubi rəng verir.

X.Rzanın müstəqillik dövrü yaradıcılığında iki üslubi müqayisə vardır; təbiət və psixoloji məqamlara söykənən müqayisələr. Bu xüsusiyyət birinci müstəqillik dövründə də diqqəti cəlb edir və onlara Ə.Cavad və C.Cabbarlının şeir yaradıcılığında daha çox rast gəlinir. Yazıçı üslubunun müəyyənlişməsi onun yeni deyim tərzinin müəyyənlişməsi deməkdir; yazıcının dil yaradıcılığı qeyd olunan bu məsələlərlə sıx bağlıdır.¹

Bəzən yazıçı yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan ən kiçik detal üslubmüəyyənlişdirici amilə çevrilə bilər.

Müqayisələr birinci müstəqillik dövrü ədəbiyyatında həm strukturca, həm də məzmun baxımından bəzi səciyyəvi əlamətlərinə görə ikinci dövrdəkindən fərqlənir. Əsas fərq ikinci dövrdə psixoloji müqayisələrin üstünlük təşkil etməsi və onların quruluş cəhətdən mürəkkəbliyi ilə bağlıdır.

“Müstəqillik dövrləri Azərbaycan ədəbiyyatında metaforların üslubi xüsusiyyətləri” adlanan bölmədə qeyd olunan dövrlər üzrə metaforların üslubi imkanları kontekstində assosiasiyalar sisteminin zəngin xüsusiyyətləri tədqiq olunmuşdur. “Metafor yunan mənşəli sözdür, mənası köçürmə deməkdir.”² Metafor köçürmədir; müxtəlif predmetlərin əlamətlərinin digər predmetin üzərinə köçürülməsidir. Zahirən qeyri-məntiqidir, lakin qeyri-məntiqilikdə məntiqilikdir. Metaforların qeyri-məntiqiliyi onun assosiasiyalarının yad predmetlərlə bağlanmasıdır. Ancaq müəllif öz intellektual səviyyəsindən asılı olaraq qeyri-məntiqliyi aradan götürüb uyğun gəlməyən iki predmeti sintez

¹ Реформатский А.А. Введение в языкознание.М.,1999, с.444-445.

² Вдовиченко А.В. Дискурс-текст-слово. Статьи по истории, библеистике философии языка. Москва, с.129

etməklə yeni anlayış və ya ifadə yarada bilər. Metaforlar konkret nitq situasiyasından asılı olaraq, ümumi və müəllif yaradıcılığının məhsulu kimi fərqləndirilə bilər.

Təbiətdə mövcud olan bütün əşya, predmet və hadisələr arasında assosiasiya tapmaq mümkündür. Lakin bu müəllifin intellektual səviyyəsi ilə bağlıdır. İctimai-siyasi və tarixi şəraitdən asılı olaraq assosiasiyalar bəzən dövrün düşüncə tərzinin ifadəsinə çevrilə bilər.

Metaforik assosiasiyalar çox geniş xarakterlərə malikdir; onun stimulu təkcə tarixi şərait deyil, həm də insanların mifoloji anlamı, həyatı duyum tərzidir.

İstənilən bədii əsər oxucuya istiqamətlənib, onunla ünsiyyətə əsaslanır. Bu mənada da həmin əsərlər müəllif fikirlərinin daşıyıcılarıdır. Müəllif fikri də oxucunu hazırlamaqla, onun əqli sferasına nüfuz etməklə səciyyələnir. Bu mənada, birinci müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi mövzuda yazılan əsərlərdə dövrün fəlsəfi, ideologiyası assosiasiyalarda da hiss olunur.

Birinci müstəqillik dövründə qeyd olunan assosiasiyalar daha çox bayraqla bağlıdır ki, bu da Şərqdə ilk dəfə yaradılan Azərbaycan Demokratik Respublikasının timsalı idi. Türk əsgəri və xilaskarlıq anlamı da bu dövrdə yaradılan əsərlərdəki assosiasiyaların üslubi funksiyası ilə bağlı idi.

İkinci müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında assosiasiyalar azadlıq, müstəqillik üzrə köklənir. Əgər birinci dövrdə əsas simvolik olaraq bayraq assosiasiyası üstünlük təşkil edirsə, ikinci dövrdə azadlıq, əxlaq, məənəviyyət ön plana çıxır.

X.Rzanın şeirlərində assosiasiyalar iki not üzərində köklənib: düşmənə nifrət, xalqa inam və məhəbbət. Bu, dil vahidlərinin fərdi düşüncədən keçirilərək yeni kontekstdə mənalandırılması sayəsində reallaşır. Müstəqillik dövründə dövrün tarixi hadisələrinə assosiasiyalarla cavab hər bir ədəbi xadimin məsələyə yanaşma tərzindən asılı olaraq müxtəlifdir.

B.Vahabzadə Azərbaycan həqiqətləri eşidilməyəndə metaforik yolla dünyanı ittiham edir: *Özümüz yanırıq öz dərdimizə, Dünyanın qulağı kar olmuş bizə, Bizim haqqımızı boğur siyasət. Haqqı sübut edən şahidimiz yox. Sıfıra dönübdür başsız bu millət, Sıfırlar önündə vahidimiz yox!* (B.Vahabzadə)

“Qulaq-dünya” semantik əlaqəsinə əsaslanan “dünyanın qulağı” ifadəsi daha çox metaforikdir. Qulaq anlayışına yeni semantik çalar verilmişdir. Bu tipli assosiasiyalar B.Vahabzadə yaradıcılığının son dövrlərində - ikinci müstəqillik dövrü, xalqımızın milli azadlıq mübarizəsi dövrü üçün daha səciyyəvidir. O, leksik vahidlərə kontekstdən asılı olaraq bəzən fərdi psixoloji kök üzərində köklənir.

İkinci müstəqillik dövrü ədəbi yaradıcılığında S.Rüstəmخانının xüsusi yeri vardır. Metaforlar, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, söz semantikasının inkişafında mühüm stimuldur, xüsusi yaradıcılıqdır. Göründüyü kimi, S.Rüstəmخانının bu dövr yaradıcılığı üslub cəhətdən B.Vahabzadənin üslubi ilə üst-üstə düşür. Çünki onların mübarizə yolu eyni idi. Deməli, fərdin üslubu dövrün üslubu ilə səsleşir.

M.Araz isə dünyaya, insanlara, ətrafındakılara düşündürücü suallarla yanaşır, özü-özünə suallar verir, həyatı dərin duyum tərzii ilə fikirlər aləminə qoşulur. Onun üslubu insanı sirkələyir, daxildən hərəkətə gətirir və həmin fikirlərin assosiasiyası-metaforlar da bu not üzərində qurulur: *Ömür bir sualdır, ömür bir cavab, “Niyələr”, başlanğıc, “çünkilər” axır. “Niyə” bu dünyaya gəlib bu cavan? Bu su haradan gəlib haraya axır?* (M.Araz)

“Ömür - sual”, “ömür - cavab” semantik əlaqələnməsi M.Araz düşüncəsində yuxarıda qeyd etdiyimiz konsepsiyaya söykənir.

III fəslin **“Müstəqillik dövrləri Azərbaycan ədəbiyyatında metonimiyaların üslubi xüsusiyyətləri”** adlanan bölməsində metonimik assosiasiyaların üslubi imkanları nəzərdən keçirilir.

Üslubi yaradıcılıq abstrakt anlayış deyil, o, əsərin dilində konkretleşir və oxucuya nüfuzedici təsir göstərir. Assosiasiyalar da bu kontekstdə güclü vasitədir və yazıçı intensiyasına xidmət edir.

Metonimya qədim yunan sözü olub təkrar adlandırma hesab olunur. Diqqəti cəlb edən də həmin assosiasiyaların yaratdığı üslubi mühitdir. Üslubi mühit qeyd etdiyimiz bədii əsərdəki novatorluq kimi özünü göstərən dil yaradıcılığıdır. Məsələn:

Gözüm qəzətlərdədir... Qırır qandalı Polşa, Parçalayır Varşava öz cəza köynəyini. (X.Rza)

Lefortovo həbsxanasında əyninə “cəza köynəyi” geyindirilmiş Xəlil Rza cəza köynəyinin odunu, atəşini təsvir edərkən çoxlu bədii assosiasiyalardan istifadə edərək Polşadakı siyasi hadisələrə işarə etməklə “parçalayır Varşava öz cəza köynəyini” ifadəsini yaradır. Bura-

da Polşa ilə Polyak xalqı arasında metaforik-metonimik assosiasiya yaradılır. İfadə ona görə metaforikdir ki, köynəyin soyunulması insana aiddir. Əgər Polşa soyunarsa, deməli, Polşa ilə Polşa xalqı arasında semantik bağlantı özünü göstərir və bu amil metonimik anlayışın yaranması üçün baza rolunu oynayır. Deməli, Varşava Polyak xalqı, yəni ölkə və onun xalqı anlamı ilə verilir. Bu vaxt həmin prosesdə aşağıdakı məsələlər xüsusi olaraq nəzərə çatdırılmalıdır:

– paytaxt bütün ölkənin təmsilçisi olduğundan xalqın adının ölkənin paytaxtının üzərinə köçürülməsi. Deməli, paytaxt – ölkə → həmin ölkənin xalqı anlamı Varşava leksemində öz ifadəsini tapır və nəticədə həmin sözün semantik strukturunda yeni çalar meydana gəlir;

– qeyd olunan çalar üslubi yazıçı fərdiyyətini səciyyələndirən vasitə kimi özünü göstərir;

– həmin assosiasiya dövrün ictimai hadisələri fonunda reallaşır. Polşa xalqı cəza köynəyini çıxarıb müstəqilləşmə yolunda yeni addımlar atır, yeni tarix yazır. X.Rza da ona geyindirilən cəza köynəyi ilə müstəqillikləri əlindən alınmış xalqlar arasında bir bədii-məntiqi oxşarlıq görür, həqiqi mənada ki cəza köynəyi ilə onun metaforik anlamı arasında assosiasiyayı aşkarlayır;

– metonimiyaların əsasında dilin mühüm prinsiplərindən biri olan qənaət prinsipi dayanır. Bu ümumi prinsipdir və yazıçı dilində yeni yaradıcılıq kimi üslubi mahiyyət daşıyır.

Metonimiyalarda predmet və hadisələr arasında xarici və daxili əlaqə əsas rol oynayır və metonimiyaların təsnifatında təyinedici xarakter daşıyır. Sabir Rüstəmxanlı “Nyu-Yorklar”, “Londonlar” ifadəsində (“Təbrizlə görüş”) metonimik yolla indi özünü sivil sayan, Şərq mədəniyyətinə istehza ilə yanaşanları ittiham edir, hətta tam ifadə olunarsa, böyük cümlələrin ifadə edə biləcəyi bir fikri dünyanın iki böyük şəhərinin - Nyu-York və Londonun üzərinə köçürməklə çox güclü üslubi mühit yaradır.

“Müstəqillik dövrləri Azərbaycan ədəbiyyatında fonetik təkrarların üslubi xüsusiyyətləri” bölməsində üslubmüəyyənləşdirici amil kimi fonetik təkrarlardan bəhs olunur. “Təkrarın funksional palitrası çoxdur.”¹ Təkrarlar sistemində fonetik təkrarlar hələ qədim tarixə

¹ Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, Maarif, 1998, s.234-247.

aid mətnlərdə geniş yer tutmuş, mətni biçimləyən, həmahəngləşdirən vasitə kimi çox yayılmışdır. Fonetik həmahənglik müəyyən qədər də simmetrizmə əsaslanır. Simmetriklik müəyyən qəlibə, biçimə malik olmaqla fonetik kontekstdə şeir semantikasının xarici formasını müəyyənləşdirir. Bu, saitlər və samitlər, eləcə də qafiyəni təşkil edən hecalar şəklində təzahür edir.

Sözügədən dövrlər üzrə leksik təkrarların üslubi yükü **“Müstəqillik dövrləri Azərbaycan ədəbiyyatında leksik təkrarların üslubi xüsusiyyətləri”** adlı bölmədə öz əksini tapmışdır.

Təkrarlar sistemində leksik təkrarların özünəməxsus funksional xüsusiyyətləri vardır. Fonetik təkrarlardan fərqli olaraq, leksik təkrarlar konseptual xüsusiyyətə malikdir, yəni əgər fonetik təkrarda dominant söz təyinedicidirsə, başqa sözlərin onunla fonetik harmoniyası mətn üçün aparıcı məna daşıyırsa, leksik təkrarda dominant konseptin müvafiq təkrarlanma xüsusiyyəti mətn semantikasında hansısa konseptin təkrar-təkrar canlandırılması, onun mətnin üst qatına çıxarılması, diqqət mərkəzinə gətirilməsi ilə səciyyəvidir. Leksik təkrarların mətdə işlənilməsinin ən mühüm cəhətlərindən biri də budur. Bunlarda nəticə etibarlı ilə müvafiq emosional effektin alınması onun üslubi keyfiyyəti ilə bağlıdır.¹

Mətdə təkrarlanan leksemin seçilməsi yazıçı modallığından asılı olaraq xüsusi mahiyyət daşıyır. Onun seçimində də bu prinsip əsasdır. Əksərən belə leksemlər mətnin ümumi məzmununa nüfuz edir və hər dəfə təkrarlandıqca onu oxucuya yaxınlaşdırır, onlar arasındakı məsafəni azaldır. Məsələn:

Bu qədər dəryası, bu qədər gölü, Bu qədər meşəsi, bu qədər çölü, Bu qədər torpağı, suyu olanın, Dünyada tən yarı payı olanın, Cənubu, şimalı, qərb ilə şərq, Göydə ulduzu, ayı olanın, Ölkəsi nə halda, özü nə halda. (M.Yaqub)

1991-ci ildə yazılan bu əsər çox mürəkkəb bir tarixi dövrdən, Azərbaycanın müstəqillik illərindəki çox gərgin dövründən bəhs edir.

Maddi-mənəvi və fiziki cəhətdən sonsuz xəzinəyə malik olmağımıza rəğmən M.Yaqub “bu qədər” qeyri-müəyyənlik bildirən sayını işlədir, hər dəfə “bu qədər”lər təkrar olunduqca mətn semantikasını sadə-

¹ Бочкарева О. Е. К вопросу о текстообразующей функции лексических повторов (на материале творчества М.И. Цветаевой) Барнаул 2004, с. 83-89.

lananlarla genişlənir, nəticə etibarlı ilə məğlubiyyətlə zənginliyi, gücü üzləşdirir və məğlubiyyətimizə görə hamımızı ittiham edir. Əsərin məzmunundakı ittiham qeyd olunan leksik təkrarın mahiyyətində dayanır.

Təkrarlanan leksem konkret ünvana istiqamətlənib. Birinci və ikinci müstəqillik dövründə ictimai-siyasi hadisələri əks etdirən əsərlərdə təkrarlar bu semantikaya söykənir; onu ya bir başa, ya da dolayısı ilə ifadə edir. Məsələn, “bu qədər” təkrarı adicə qeyri-müəyyənlik bildirən miqdar sayı deyil, o çox təsirli emosiya, həm də emosiya fonunda daha çox nəhayətsizlik məzmunu ilə yüklənməklə nominativlikdə üslubiliyin sintezindən ibarət təkrardır.

Təkrarlanan leksem sətirbaşı və sətirsonu mövqələrdə gələ bilər. Əvvəldə gələrkən oxucu birbaşa müəllif modallığının təsirinə məruz qalır və bu tonun qradientiv inkişafının təsiri ilə psixoloji təsir dairəsinə düşür.

Noxtası quşquna bağlı yol gedən... Sonrası? – Beləcə adət, öyrəniş! Sonrası? – Ləyaqət gedər əlindən, Sonrası? – alçalış, Sonrası – hər iş. (M.Araz)

Əyilən, yedəkdə gedən insanların miskinliyini “sonrası” silsiləsi ilə verən M.Araz hər dəfə qeyd olunan leksemin təkrarı ilə mənəvi enişin, iflasın pillələrini göstərməklə mənəvi yoxluğa qədərki psixoloji mərhələləri emosional şəkildə ifadə edir. 1991-ci ildə yazılan bu əsər ikinci müstəqillik illərində cəmiyyətdəki qeyri-sağlam düşüncəli insanların ümumiləşdirir.

Tədqiqatda fonetik və leksik təkrarlarla yanaşı, sintaktik təkrarlar kontekstində **“Sintaktik paralelizmin üslubi xüsusiyyətləri”**nə də geniş yer verilmişdir. Müstəqillik dövrləri Azərbaycan ədəbiyyatında müvafiq mətnlərin sintaktik paralelizm kontekstində üslubi cəhətdən öyrənilməsi mövzu və zaman kontekstində xüsusi pragmatik mahiyyət kəsb edir. Paralel konstruksiyalar bu məqamda mühüm taktiki rola malikdir. Akademik K.M.Abdullayev yazır: “...sintaktik paralelizm tekstin tərkib komponentlərində yer almış sintaktik elementlərin eynicürlü yerləşməsi və bir-birini təqib etməsidir. Adətən, belə struktur birgəlik eyni zamanda da məzmun planında özünü göstərən birgəliklə müşayiət olunur.”¹

¹ Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, Maarif, 1998, s. 240

Bədii diskursda nəsr əsərləri məcburi qəliblənmədən azaddır, nəzm əsərləri isə nəinki sətirlərin və beytlərin, bəzən də sözlərin də qafiyələnməsinə əsaslanır. Poetik dil ritmik qəlibə salınmış dildir, paralelizim də bu dilin mühüm xüsusiyyətlərindən biridir. Qədim mətnlərdə paralelizim üslubi - poetik vasitə kimi istifadə olunmuşdur. Həmin problemin ritorik vasitə kimi öyrənilməsi dil vahidlərinin və dil strukturunun kommunikasiya zamanı geniş istifadə imkanlarının və bu istiqamətlərdə böyük potensialın mövcudluğunu təsdiq edir. Məsələn:

Həsənəli: *Yəni, Allaha şükür, bir şey ki, olmayıb. Genə necə olmuş olsa, ermənilərin atalarına od vurmuşuq.*

Qəhrəman yüzbaşı: *Necə od vurmuşuq? Niyə boş-boş danışır-san? Biz onların nəyə beş-on diğə-miğasını öldürmüşük, bəs Nəcəfqulu kimi igidi biz də haradan tapacağıq? Şirzadı haradan tapacağıq? Misirxanı necə erməniyə dəyişmək olar? Bu nə boş-boş təskinlikdir özünüə verirsiniz?. (C.Məmmədquluzadə)*

Quruluşca sadə sual cümlələrin təkrarından ibarət olan bu paralelizim ümumilik səciyyəsinə malikdir; onlar mətnin məzmunundan doğan suallarla mövcud mövzuya yanaşılır. Suallar yığılı həmin obrazın dilində mövcud tarixi şərait və yazıçı düşüncəsi kontekstində səslənən suallar silsiləvari olmaqla düşündürücüdür, oxucunu məsələnin məğzinə doğru aparır.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında belə yaradıcılıq üsulları ya birbaşa, ya da dolayısı ilə dövr üzərində köklənmiş mövzu ilə həmahəngləşir:

a) *Gəl indi qurumuş budaqlar ilə, Canından yonulmuş bu yonqar ilə, Elə bu belimdəki bu donqar ilə.*

b) *Sən Allah, bir ağız bir yarpaq oxu. Sən Allah, o səslə bir budaq oxu. Nə bilim, bəlkə də yadıma düşər.*

c) *O hansı mahnıydı mahnıma oxşar, O hansı dərd idi, dərdimə əvəz, O hansı mahnıydı sən oxuyurdun, ay qoca vələs?! (M.Yaqub)*

Mətnə silsilə paralel konstruksiyalara poeziyada poetik sintaksisin mühüm xüsusiyyətlərindən biri kimi daha tez-tez rast gəlmək olur. Bəzən silsilə xarakteri daşıyan bu konstruksiyalar növbələşir. Əgər birinci paralelizim “a” təyin+tamamlıq strukturuna əsaslanırsa, “b” konstruksiyası zərf+xəbər strukturu üzrə qurulmuşdur. “c” paralelizmi isə fərqli quruluşa malikdir. Deməli, hər dəfə paralel strukturlar əvəzlən-

dikcə şeirin harmoniyası da dəyişir, qeyd olunan hər bir poetik struktur yeni üslubi məzmun kəsb edir.

Başqa bir misal:

- a) 1. *Geridə biz qəbir yeri saxlamışıq, Bəsdir daha sızlamışıq, ağılamışıq! Geridə biz qəbir yeri saxlamışıq! Özümüzə dar ağacı qurmaq üçün, Özümüz öz boynumuzu vurmaq üçün.*
2. *Qətl yeri saxlamışıq, qətl yeri! Qəbir yeri saxlamışıq, qəbir yeri.*
- b) 3. *Bu torpağın hər qayası deyir bunu, Bu torpağın min yarası deyir bunu.*
4. *Bu torpağın son nəfəri olsan belə, Son dirisi, son əsgəri olsan belə.*
5. *Geri dönmə, son qələbə xəttinəcən, Son qələbə həddinəcən, səddinəcən... (M.Araz)*

1993-cü ildə yazılan bu əsər ikinci müstəqillik illərində erməni təcavüzünə qarşı ümumxalq harayını ifadə edir. “a” mətnində ardıcıl olaraq qeyd etdiyimiz paralel cümlələr fərqli strukturlara malikdir. “a”-dakı paralel konstruksiyaya səbəb budaq cümlələri arasındadır, onların baş cümləsi birdir. Belə bir poetik üsul 1 və 2-ci paralel cümlələrdə tam bir-birinin struktur adekvatı olmaqla şeirin ümumi ahənginə mətnin semantikasını üçün səciyyəvi davamlı ritm, harmoniya gətirir. Qeyd olunan kontekstdə həmin harmoniya-stintaktik paralelizm üslubi cəhətdən yüksək məzmun qazanmaqla ümumxalq həyəcanını ifadə edir. Müəllif sonra 3 və 4-cü paralel konstruksiyalarda əvvəlki paralel konstruksiyaların semantikasından doğan fikirləri həmin şeirin paralel ahənginə gətirir, onu məzmun baxımından aydınlaşdıraraq davam etdirir. 5-ci konstruksiyada isə “Geri dönmə” cümləsinə paralel yer zərfliləri gətirir və bu sintaktik paralelizmin bir forması kimi poetik sintaksisdə ciddi üslubi məzmun kəsb edir. Ümumən götürdükdə, qeyd olunan mətnə bir-birini əvəz edən müxtəlif paralel cümlələr erməni təcavüzünə qarşı ümumxalq iradəsini ifadə edən bir lirizm yaradır. Həmin mühit haqqında danışılan əsərin pragmatik təyinatına xidmət edir. Məmməd Arazın bu dövr yaradıcılığında qeyd etdiyimiz sintaktik priyomu müharibə mövzusunda yazılan bütün şeirlərində çağırış, mübarizə notu üzərində köklənmişdir. Bu üslub, yəni paralel sturukturların bir-birini əvəz etməsi M.Araz yaradıcılığı üçün spesifik haldır.

Müstəqillik illəri Azərbaycan ədəbiyyatında xiazmatik düstur ifadələr dərin ictimai-siyasi məzmun daşımaqla dövrün tələbini, həqiqəti ifadə edir.

Funksional dilçilikdə inversiya xüsusi maraq doğurur: o, bədii fikrin ifadəsində mühüm təsir gücünə malikdir. Qeyd olunan məsələlər **“Müstəqillik dövrləri Azərbaycan ədəbiyyatında inversiyanın üslubi xüsusiyyətləri”** adlı bölmədə təhlil olunmuşdur.

Dilçilikdə inversiya sintaktik və üslubi vahidlərin sintezindən ibarətdir, o, emosiya və ekspressivliyin dəqiq ötürülməsi üzərində köklənir. Buna görə də poeziya dilində inversion düzülüş xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Normativ düzülüşdən fərqli olaraq, cümlə üzvlərinin inversion yerləşməsi zamanı yerdəyişməyə məruz qalan cümlə üzvünün ifadəlilik funksiyası artır, çünki onlar əlavə fikri çalarlarla yüklənir.¹

İnversiya, əsasən, poeziya üçün xarakterik olsa da, prozada da kifayət qədər işlənir. Poeziyanın əsas funksiyası dinləyiciyə emosional hissi təsir etmək, oyanaqlıq yaratmaq, onu müəllif mövqeyinə gətirməkdir. Poetik əsərlərdəki duyğululuq da bu məqsəd üzərində qurulur.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında poeziyada da inversiya müəyyən mövqeyə malikdir, lakin onun işlənmə səviyyəsini və tezliyini poeziya ilə eyniləşdirmək olmaz. Çünki poeziyada inversiya bu dilin əsas əlaməti kimi çıxış edir. Nəsr əsərlərində isə bu həm yazıçı, həm də obrazların fərdi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq təzahür edir. Məs.: *Görükməz tərənin altından gedən yola sal karvanı.* (K.Abdulla)

K.Abdullanın dilində inversiya onun öz yazıçı üslubunun əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi təzahür edir və cümlə semantikasından ümumi dinamizmi ilə seçilir.

İnversiya üslubi hadisə olmaqla mövzudan asılı olmayan deyim tərzidir; istənilən mövzunun ifadəsi zamanı ona müraciət etmək olar.

1.Mübtədanın inversiyası:

Çoxdan adamı yaşamayan, amma həzin xərabəliklərinin indi də ürəyi parça-parça eləyən bir yer idi, bu yer. (K.Abdulla)

Normativ düzülüş qaydasına görə “bu yer” cümlənin əvvəlində gəlməli idi, lakin müəllif oxucunun diqqətini o məkana yönəltmək üçün onu predikatdan sonraya yerləşdirməklə qabardır, cümlə semantika-

¹ Одинцов В.В. Стилистика текста. М., 1980, с. 157-158.

sında həmin məkan həm intonasiyaca, həm də məzmunca digər komponentlərin cümlədə daşdığı mənadan fərqləndirilir. Bu fərqin ardınca sanki müəllif məntiqi-bədii şərh verir: *Şəfali çeşmələri, ağacları, yazda-yayda yaşillığı var idi, elə bircə bu Qarağac nəyə desən dəyərdi, niyə adamı yox idi, axırncı keçisi, axırncı qadını havaxt çıxıb getmişdi, hara getmişdi, geriyə baxmadan, hara qeyb olub gözdən itmişdi-bunu heç kim bilməzdi...* (K.Abdulla)

Belə bir tamamlanma inversiya olunan təyin+mübtədə kompleksinin adekvatıdır və yazıçı üslubunun məntiqi dəyərinin göstəricilərindən biridir. K.Abdullanın əsərlərində tamamlığın inversiyasında da bu xüsusiyyəti görürük.

Bəzən inversiya olunan vahid emosional-ekspressiv cəhətdən yüklənməklə bədii təsvir zamanı prosesin bir kəsiyini əhatə edir; həm də əhəmiyyətli kəsiyini, çünki ondan sonra gələn cümlələrin ifadə etdiyi mənalar həmin kəsiyin ifadə etdiyi mənanın məntiqi davamıdır:

Xacə İbrahim ağa içəri daxil olub əlindəki şamdanın titrəyişli yanan şamını əli ilə qoruya-qoruya keçib oturdu onun yanında yerə, şamdanı da qoydu aralarına. Otağın işığı çoxaldı.

Kölgələr peyda oldu, uzun-uzun divara yapışdılar. Axşamın qaranlığı doğrudan da nə zaman düşmüşdüsə, səyyah sehrbazın bundan xəbəri olmamışdı. Bu qaranlıqda yorğunluğu da, nəhayət, bir yol tapıb cismindən çıxmışdı kənara. (K.Abdulla)

Sanki inversiya olunan vahid sonrakı hadisələrin əsas məzmun daşıyıcılarına stimül-başlanğıc verir, onların üslubi-semantik yükü də qeyd olunan mətn daxilində həmin parametrlərlə səciyyələnir.

Nəticə hissəsində dissertasiyanın aşağıdakı əsas müddəaları ümumiləşdirilmişdir:

1. Dil dövlət siyasətinin tərkib hissəsidir və dil quruculuğu dövlət quruculuğunun mühüm məsələsi kimi prioritet məsələlərə aiddir. Müəyyən mənada demək olar ki, dil cəmiyyətin siyasi durumunun mühüm amillərindən biridir. İstənilən cəmiyyətdə dil siyasəti o vaxt uğurlu sayıla bilər ki, o, cəmiyyətin bütün üzvlərini əhatə etsin, kütlə bu dilə köklənsin.

2. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti dövründə elə Azərbaycan ziyalisına rast gəlmək olmaz ki, Azərbaycan dili ilə bağlı məsələlərə ya birbaşa, ya da dolayısı ilə toxunmasın. Buna da səbəb xalqımızın si-

yasi və mədəni inkişafında dilin nə qədər böyük qüvvəyə malik olmasının düzgün dərk olunması idi.

3. Ziyahılar içərisində milli müstəqillik şüuru və onun bəzi parametrləri milli müstəqillik dövründən çox-çox əvvəllər yaranmışdı, lakin onun reallaşması XX əsrin əvvəllərinə təsadüf etdi. İdeya baxımından az ömür sürən birinci müstəqillik dövrünü o qısa tarixlə məhdudlaşdırmaq düzgün olmazdı. Çünki bu xronoloji baxımdan belədir, lakin onun reallaşması, milli şüur baxımından yetkinləşməsi ona yaxın dövrləri də əhatə edir.

4. Əhməd Cavadda istər əlifba, istərsə də digər dil məsələləri ümumtürkçülük dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynayır. Müstəqillik dövrləri ədəbiyyatında Ə.Cavadla yanaşı C.Məmmədquluzadə, B.Vahabzadə, M.Araz, Anar, K.Abdulla, X. Rza və s. kimi görkəmli ədiblərin bədii əsərlərində də dil məsələləri geniş yer almışdır.

5. Dilin mühüm nominativ vahidi sayılan söz xalqın milli şüurunda maqik bir qüvvəyə malikdir. Müstəqillik dövrləri Azərbaycan ədəbiyyatında sözün semantik sosiolojiləşməsi müşahidə olunur.

6. Müstəqillik dövrü ədəbiyyatında dünyəviliklə türkçülüyn nisbəti eyni deyil. Cümhuriyyət dövründə ictimai - siyasi və tarixi şəraitdən asılı olaraq türkçülük aparıcı, dünyəvilik və islamçılıq isə onu tamamlayan amildir. Lakin ikinci müstəqillik dövrü həm tarixi, həm də ictimai-siyasi şərait baxımından yeni dövrdür. Buna müvafiq olaraq bu dövr ədəbiyyatında dünyəvilik türkçülüynü üstələyir, yəni dünyəvilik aparıcı, türkçülük isə tamamlayıcı səviyyədədir. Bu əlamətlər X.Rza, S.Rüstəmханlı, B.Vahabzadə və başqalarının yaradıcılığında xüsusi yer tutur.

7. Birinci müstəqillik dövrü ədiblərin əsərlərində islam-türkçü düşüncə konkret leksemlərlə ifadə olunmuşdur.

8. Dövrün linqvistik mənzərəsi aid olduğu dil daşıyıcılarının ictimai-sosial təbiəti ilə bağlanır. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilində fars dilinə xas olan izafət birləşmələri (cəmiyyəti xeyriyyə, hürufi samitə, xudavəndeyi-aləm, elmi-ilahi, elmi-hücum, dövri-ibtidai, kəvakibi-səyyarə, bəyani-küsuf, ittihadı-müslim, afitabi-aləmtab və s.) işlənmiş, dilimizdə vaxtilə yer tutmuş köhnə epoxanın izləri kimi mövcud olmuşdur.

9. İctimai-siyasi şəraitdən asılı olaraq dilin yeni axara düşməsi ona qədərki köhnə epoxanın bəzi anlayışlarının dildən çıxmasına, qrammatik sistemdə bəzi milli durulmaların baş verməsinə səbəb olur.

10. Birinci müstəqillik dövrü lirik janrında mürəkkəb sintaktik bütövlər özünəməxsus cəhətləri ilə istər komediya, istərsə də dram janrındakından fərqlənir.

11. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatından “Şəhidlər” poeması siyasi ittihamnamə səciyyəsinə malikdir; ona görə də B.Vahabzadə fikirlərinin dəqiq, səlis ifadəsi üçün “Şəhidlər”in mətnini yaradarkən işlədilən dil vahidlərinin potensial imkanlarını nəzərə almış və yeri gəldikcə onları yeni çalarlarla bəzəyə bilmişdir.

12. İkinci müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında birinci dövrdə olduğu kimi, dil məsələləri xüsusi mahiyyət kəsb edir. Çünki birinci və ikinci dövrdə dil quruculuğu, əlifba məsələləri, dilin təmizliyi məsələləri ən aktual problem kimi bütövlükdə cəmiyyəti əhatə edirdi. Daha doğrusu, ictimai şüur səviyyəsində həmin məsələlər cəmiyyətin qayğısına çevrilmişdi. İkinci müstəqillik dövrü ədəbiyyatında birinci dövrdən fərqli olaraq, dilə etnoloji, etnopsixoloji, sosioloji fonda daha geniş aspektdə yanaşılır.

13. Qeyd olunan dövrlər üzrə məcazlar sisteminin formalaşmasında assosiasiyalar xüsusi məzmun daşıyır.

14. Müqayisə həm struktur, həm semantik, həm də koqnitiv cəhətdən çoxaspektli vasitə olmaqla dünyanın bədii mənzərəsini yaratmaq üçün əvəzsiz rola malikdir. Onun çoxaspektliliyi müqayisənin məcazlar sistemindəki tutumu ilə izah oluna bilər.

15. İkinci müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında assosiasiyalar azadlıq, müstəqillik üzrə köklənir. Əgər birinci dövrdə əsas simvolik olaraq bayraq assosiasiyası üstünlük təşkil edirsə, ikinci dövrdə azadlıq, əxlaq, mənəviyyat ön plana çıxır.

16. Müstəqillik dövrləri Azərbaycan ədəbiyyatında təkrarlar və bəzi sintaktik konstruksiyalar üslubi yükü ilə səciyyələnilir.

Dissertasiyanın əsas elmi nəticələri çap olunmuş aşağıdakı monoqrafiya, tezis və elmi məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Müstəqillik dövrləri bədii mətnlərinin dili. Monoqrafiya. Bakı, “Sabah”, 2014, 257 səh.
2. C.Məmmədquluzadənin müstəqillik dövrü ədəbi yaradıcılığında dil məsələləri // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. №2, Bakı, 2011, s. 40-46.
3. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında dil məsələləri (Ə.Cavad) //Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. II Beynəlxalq elmi konfrans, Bakı Slavyan Universiteti, Gəncə Dövlət Universiteti, Bakı - Gəncə, 4-7 may 2011, s. 423-428.
4. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının dil xüsusiyyətləri (Ə.Cavad)//Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Azərbaycan Dillər Universiteti. Elmi əsərlər, Bakı, 2011, s. 42-52.
5. Dünyəvilik konsepti və sözün semantik sosiolojiləşməsi // Pedaqoji Universitet xəbərləri, №2, Bakı, 2012, s. 253-259.
6. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında müqayisələrin üslubi xüsusiyyətləri//Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Azərbaycan Dillər Universiteti. Elmi əsərlər. №2, Bakı, 2013, s. 107-114.
7. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında inversiyanın üslubi xüsusiyyətləri//Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. IV Beynəlxalq elmi konfrans, AMEA-nın Humanitar və İctimai elmlər bölməsi, Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, 01-04 may 2013, s.216-218.
8. Müstəqillik dövrləri Azərbaycan ədəbi mətnlərinin struktur-semantik xüsusiyyətləri (aktual üzvlənmə) // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. №3, Bakı, 2013, s. 12-20.
9. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında fonetik təkrarların üslub xüsusiyyətləri // Azərbaycan Dillər Universiteti. Dil və Ədəbiyyat. №2, Bakı, 2013, s. 96-103.
10. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında leksik təkrarların üslubi xüsusiyyətləri //Pedaqoji Universitet Xəbərləri. №1, Bakı, 2013, s.225-230.
11. Müstəqillik dövrləri Azərbaycan ədəbi mətnlərinin struktur-sintaktik xüsusiyyətləri (inversiya; sintaktik paralelizm)//ADPU, Pedaqoji Universitet Xəbərləri. №2, Bakı, 2013, s. 192-195.
12. Müstəqillik dövrləri Azərbaycan ədəbi dilinin bəzi qrammatik xüsusiyyətləri//AMEA Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri. Bakı, №10, 2013, s. 45-52.

13. Концепт «слово» в азербайджанской литературе в период независимости // Министерство Образования и науки РФ. Вестник Дагестанского Государственного Университета. 3-ий выпуск. Дагестан, 2013, с.165-171.
14. Müstəqillik dövrləri Azərbaycan ədəbi dilində leksik alınmaların əsas xüsusiyyətləri // Bakı Slavyan Universiteti. Elmi əsərlər. 2-ci say, Bakı, 2013, s. 61-67.
15. Стилиевые особенности азербайджанской литературы периода независимости (метафоры) // Научном вестнике кафедры ЮНЕСКО Киевского национального лингвистического университета. Выпуск 28, Киев, 2014.
16. Стилистические особенности Азербайджанской литературы периода независимости (метонимия) // ж. "Homo Loguens". Volume VI, Тбилиси, 2014, с. 32-40.
17. Birinci Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının dil xüsusiyyətləri (Mürəkkəb sintaktik bütövlər) // Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, № 2(90), Bakı, 2014, s. 16-21.
18. Mətnin formalaşmasında formal əlaqə vasitələrinin rolu // AMEA Naxçıvan bölməsi. İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu, Axtarışlar, Elmi toplu, IV c, 3-cü sayı, Naxçıvan, 2014, s. 139-145.
19. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında makromətnlərin təşkili prinsipləri // AMEA Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri toplusu № 4, Bakı, Elm və təhsil, 2014, s. 340-346.
20. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında türkçülük konsepti // AMEA Terminologiya Komissiyası. Terminologiya məsələləri, №1, Bakı, Elm, 2014, s. 69-80.
21. Müstəqillik dövrləri Azərbaycan ədəbiyyatında sintaktik paralelizmin üslubi xüsusiyyətləri // AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Tədqiqatlar, №2, Bakı, 2014, s. 143-150.
22. Bağımsızlık yıllarında Azərbaycan edebi metninin leksik ve grammatikal özellikleri // Dil araşdırmaları dergisi, Gazi Üniversitesi. Edebiyat fakültesi. Türk ve Edebiyatı bölümü. Ankara, 2014.
23. The semantic socialization of words in conceptual texts (on basis of turkism and sovjet concepts). (Konseptual mətnlərdə sözlərin semantik sosiolojiləşməsi (türkçülük və dünyəvilik konsepti əsasında)) // T.C. Gazi Üniversitesi. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi, 2014.

N.H.Hajiyeva

**THE LANGUAGE AND STYLE FEATURES OF AZERBAIJAN
LITERATURE TO THE PERIODS OF INDEPENDENCE**

SUMMARY

The dissertation deals with the language and stylistic features of Azerbaijani Literature in the periods of Independence. It consists of the Introduction, three chapters, the Conclusion and the list of the used literature.

The Introduction deals with the actuality and the main items of the theme, the scientific novelty, the theoretical and practical importance of the research work and some other such kind of important problems.

In the first chapter of the dissertation the language problems in the Azerbaijani Literature in the years of Independence were investigated. The abovementioned problem was researched according to the works by A.Javad, J.Jabbarly, J.Mammadguluzade, Kh.Rza, M.Araz, B.Vahabzade, Anar, S.Rustamkhanly and other literary men. Here it is shown that the problem of mother tongue is the main part of independent thought and has a special political importance. In the literature of those periods the sociological events in the word semantics, such as, “word”, “turkism”, “worldliness” were valued in this chapter. This event is appreciated as an event of richness in the semantic structure of the word.

The second chapter of the dissertation covers the language features of literature in the years of Independence. For the first time the literary texts of this period are investigated through the linguistic aspect and the language features of literature of those periods are analyzed according to the exact facts, similarities and differences are given and appropriate conclusions are drawn. The investigation includes in itself the system of metaphors used in the prose and poetry, as well as, repetitions, syntactical parallelism and inversions. The language features of both periods and their comparative analysis are drawn to the attention.

The third chapter of the dissertation is dedicated to the stylistic features of the literature in the periods of Independence. The pragmatic worth of the rhetoric – stylistic and syntactic means are widely analyzed here. During the investigation the associations system were compared and their characteristic features were highlighted.

The scientific conclusions of the investigation were generalized in the Conclusion of the research work.

Н.Г.Гаджиева

**ЯЗЫКОВЫЕ И СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ ПЕРИОДА
НЕЗАВИСИМОСТИ**

Р Е З Ю М Е

Диссертация посвящена особенностям азербайджанского литературного языка и стилю периода Независимости. Структура диссертации состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновывается актуальность темы, раскрываются положения, выносящиеся на защиту, научная новизна диссертации и его теоретико-практическое значение.

В первой главе диссертации исследуются проблемы азербайджанского художественного литературного языка периода Независимости. Отмеченная проблема рассматривается на материале произведений А.Джавада, Дж.Джаббарлы, Дж.Мамедкулизаде, Х.Рза, М.Араза, Б.Бабаханлы, Анара, С.Рустамханлы и др.

Здесь показывается, что проблемы родного языка являются частью независимого мышления и носят специально-политический характер.

В этой главе особое внимание уделено раскрытию концептов литературных слов этого периода, таких как «слово», «тюркство», «светскость» претерпевающих в семантике социологизацию указанного явления. Самое явление же оценивается как процесс обогащения семантической структуры слов.

Вторая глава диссертации охватывает особенности художественного литературного языка периода Независимости. Впервые в аспекте лингвистики рассматриваются художественные тексты этого периода и анализируются на конкретных примерах особенности литературного языка, выявляются схожие и различные черты, делаются соответствующие выводы. В процессе исследования было обращено внимание на метафорические системы, а так же повторы, синтаксические параллели и инверсии, которые были конкретно проанализированы в контексте времени и пространства.

Третья глава диссертации посвящена особенностям литературного стиля периода Независимости. Здесь широко рассматриваются прагматические ценности риторико - стилистических и синтаксических средств, обслуживающих интенции автора.

С этой целью в отдельных параграфах подробно были исследованы стилистические особенности метафорических систем, повторов, синтаксических параллелей и инверсий. В процессе исследования были учтены специфические особенности, использованию метафор и их сравнение с ассоциативными системами, зависящие от указанных этапов.

В конце диссертации подводятся итоги проведенного исследования.